

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ
ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**М.Р. РЫСКУЛБЕКОВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ ЭКОНОМИКАЛЫК
УНИВЕРСИТЕТИ**

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИНИН
АЛДЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БАШКАРУУ АКАДЕМИЯСЫ**

Д 08.17.543 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

*Кол жазма укугунда
УДК 338.4 (575.25)*

Айбашев Муратбек Жолдошевич

**КАЙРА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР-ЖАЙЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ЖАНА
АТААНДАШТЫК ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН
КӨЙГӨЙЛӨРҮ (КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИСАЛЫНДА)**

08.00.05-экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги
(экономика, ишканаларды, тармактарды жана комплекстерди уюштуруу жана
башкаруу)

Экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн даярдалган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек -2018

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин “Бухгалтердик эсеп жана экономикалык анализ” кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчиси: экономика илимдеринин доктору, профессор
Атышов Көбөгөн

Расмий оппоненттер: экономика илимдеринин доктору, профессор
Жумабаев Жамалгазы Жумабаевич
экономика илимдеринин доктору, профессор
Зулпукаров Аманкул Зулпукарович
экономика илимдеринин доктору, профессор
Тургунбаев Жусупжан Тургунбаевич

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин “Экономикалык программалар жана башкаруу” кафедрасы, 720044, Бишкек ш., Тынчтык пр. 66

Диссертациялык иш 2018-жылдын _____ М.Р. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин жана Кыргыз Республикасынын Президентинин алдындагы Мамлекеттик башкаруу академиясынын алдындагы экономика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын коргоо боюнча Д 08.17.543 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Диссертациялык ишменен М.Р. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университетинин китепканасынан таанышууга болот. Дареги: 720033, Бишкек шаары, Тоголок Молдо көчөсү, 58.

Автореферат 2018-жылдын _____ таркатылды.

Д 08.17.543 диссертациялык кеңешинин
Окумуштуу катчысы, э.и.к., доцент

Байтерекова Г.С.

ИШКЕ ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨ

Изилденген теманын актуалдуулугу. Глобалдашуу процесси барган сайын кулачын жайып, дүйнө өлкөлөрү динамикалуу өнүгүп жаткандыктан, Кыргыз Республикасында да улуттук азык-түлүк коопсуздугун, кайра иштетүү өнөр-жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн эске алуу менен өнүгүү жана интеграциялануу процесси жүрүшү талашсыз. Регионалдык жана дүйнөлүк масштабдагы рыноктук мамилелер системасын калыптандырууда Кыргыз Республикасы өзүнүн кызыкчылыктары эске алынгандай шарттарды сунуш кылууга тийиш. Анын үстүнө бул тема республиканын калкынын басымдуу бөлүгүнө тиешелүү, анткени, агрардык өлкө болгондуктан калктын 60% айыл жерлеринде жашайт жана айыл чарбасы менен алектенет. Айыл чарбасында өндүрүлгөн продукциялар (жашылчалар, мөмө-жемиштер, пахта, жүн, жибек курту, тери, булгаары, ж.б.у.с.) кайра иштетүү өнөр-жайы үчүн чийки зат катары кайра иштетүү ишканаларында колдонулат. Мунун менен өндүрүлгөн продукциянын өлкөнүн ичинде керектелиши камсыз кылынат. Кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүшү даяр продукцияны экспорттоого мүмкүндүк берип, калктын жыргалчылыгын жогорулатуу жана жалпы өлкөнүн экономикалык өнүгүүсү үчүн өбөлгө түзөт.

Айыл-чарба продукциясын кайра иштетүү өнөр-жайы мааниси жана масштабы боюнча өлкөнүн эң маанилүү тармактарынын бири болуп саналат жана өлкөнүн экономикасында алдыңкы орундардын бирин ээлейт. Тилекке каршы, кайра куруу жылдарында эң көп жоготууларга туш болгон тармак - кайра иштетүү өнөр-жайы болуп калган. Анткен менен, шарттары боюнча жана калыптанып калган салтка ылайык дал ушул кайра иштетүү өнөр-жайы Кыргыз Республикасы үчүн эң приоритеттүү тармак катары, бүтүндөй экономиканы өнүктүрүүнүн баштапкы чекити экендиги талашсыз. Кайра иштетүү өнөр-жайы Кыргыз Республикасынын аймагында эзелтен калыптанып, өлкөдөгү ири тармактардын пайда болушуна себеп болгон. Ошондой эле ал өнүгүүнүн тарыхый жана маданий өзөктөрү менен тыгыз байланышкан (мисалы, жигердүү жер иштетүү зоналарында жана Улуу жибек жолунда жайгашуусу), жана республикада өнөр-жайынын алдыңкы тармактарынын бири болуп келген.

Диссертациясынын темасынын негизги илимий-изилдөө иштери жана программалар менен байланышы. Диссертациялык иш 2017-2021-жылдарга Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр-жайын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы, Пахта тармагын өнүктүрүү концепциясы (бул концепциянын алкагында кайра иштетүүнүн божомолу жасалган), КРнын 2020-жылга чейинки инновациялык өнүгүшүнүн концепциясы, КР өнөр-жайын туруктуу өнүктүрүүнүн 2040-жылга чейинки программасынын долбоору, КРнын 2035-жылга чейинки экономикалык өнүгүүсүн инновациялык модернизациялоо концепциясы сыяктуу акыркы мамлекеттик программалар жана долбоорлор менен тыгыз байланышкан жана алардын алкагында аткарылды.

Изилдөөнүн максаты жана маселелери. Диссертациялык иштин максаты кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүүнүн жана анын тышкы жана

ички рыноктогу атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун экономикалык көйгөйлөрүн чечүүнү теориялык–методологиялык жактан негиздөө жана практикалык рекомендацияларды иштеп чыгуу болуп саналат.

Коюлган максатка жетүү үчүн диссертациялык изилдөөдө төмөнкү илимий-практикалык **маселелер** аныкталган:

- кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жаатында комплекстүү, тереңдетилген илимий-теориялык изилдөөлөрдү жүргүзүү;

- кайра иштетүү өнөр-жайынын продукциясы рыногун калыптандыруу системасынын башкы элементтерин түзүүнүн жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн теориялык-усулдук негиздерин калктын жашоо деңгээлинин социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүнө таасирлеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен талдоо;

- ишканаларды ирилештирүү, өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүү жана продукциянын негизги түрлөрүн өздөштүрүү максатында экспорт жана импорт көрсөткүчтөрүн жогорулатуу үчүн маркетингдин заманбап ыкмаларын пайдалануу менен кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүнүн жана божомолун жасоонун методологиялык жана усулдук жолдорун системага салуу;

- өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын, аны жергиликтүү рыноктун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен андан ары пайдалануу мүмкүнчүлүктөрүн ар тараптан талдоонун негизинде кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүгө таасирин тийгизген факторлорду жана тенденцияларды аныктоо;

- республиканын кайра иштетүү өнөр-жайынын тармактарынын өнүгүү тенденцияларын изилдөө жана тактоо; импорттук жана жергиликтүү продукциянын ортосундагы атаандаштыктын абалын көрсөтүү;

- кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларын чийки зат менен камсыз кылуу үчүн ресурстарды жана ыкмалардын удаалаштыгын аныктоонун натыйжалуу жолдорун изилдөө жана сунуш кылуу, кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларынын региондордо алардын өнүгүү деңгээлине жараша жайгашуусу үчүн жагымдуу шарттарды аныктоо;

- атаандаштык жөндөмдүүлүгү жана аны жогорулатуу көйгөйлөрүн инновацияларды жана инвестицияларды пайдалануу менен чечүү максатында кайра иштетүү өнөр-жайынын продукциялары рыногунун инфраструктурасынын элементтерин тактоо, элементтердин экономикалык көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө берүү;

- калктын азык-түлүккө болгон муктаждыктарын толук канааттандыруу үчүн кайра иштетүү өнөр-жайы тармагынын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын, өндүрүштүн көлөмүнүн көбөйүшүнүн, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулоо даражасынын, ошондой эле өндүрүлгөн продукциянын экспорту жана импорту көрсөткүчтөрүнүн узак мөөнөттүк божомолун жасоо;

- Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жайын интенсивдүү өнүктүрүүнү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну жөнгө салуунун уюштуруу-экономикалык механизмдеринин түзүмүн иштеп чыгуу.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы төмөнкү удаалаштыкта калыптандырылды:

- кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүнүн ар кандай көз караштарын жана экономикалык чечмеленишин ар тараптан изилдөөнүн натыйжасында бул түшүнүккө автордук көз караш сунуш кылынды;

- кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу жаатындагы изилдөөлөрдүн илимий-теориялык негиздери тереңдетилди жана негизделди;

- кайра иштетүү өнөр-жайынын продукциясы рыногун калыптандыруу системасынын башкы элементтерин түзүүнүн жана анын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн калктын жашоо деңгээлинин социалдык-экономикалык көрсөткүчтөрүнө таасирлеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен талдоонун теориялык-усулдук негиздери сунуш кылынды;

- ишканаларды ирилештирүү, өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүү жана продукциянын негизги түрлөрүн өздөштүрүү максатында, экспорт жана импорт көрсөткүчтөрүн жогорулатуу үчүн, маркетингдин заманбап ыкмаларын пайдалануу менен, кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүгө жана божомолун жасоого методологиялык жана усулдук көз караштар иштелип чыкты;

- өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасына тараптан талдоонун негизинде аны жергиликтүү рыноктун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен андан ары пайдалануу мүмкүнчүлүктөрү көрсөтүлдү, өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүгө таасирин тийгизген факторлор жана негизги тенденциялар изилденди;

- республиканын кайра иштетүү өнөр-жайынын тармактарынын өнүгүү тенденциялары изилденди жана такталды; импорттук жана жергиликтүү продукциянын ортосундагы атаандаштыктын курчуганы белгиленди;

- кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларын чийки зат менен камсыз кылуу ыкмаларынын удаалаштыгын жана ресурстарын аныктоонун натыйжалуу жолдору изилденди жана сунуш кылынды, региондордо кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларынын алардын өнүгүү деңгээлине жараша жайгашуусу үчүн жагымдуу шарттар аныкталды;

- атаандаштык жөндөмдүүлүгү жана аны жогорулатуу көйгөйлөрүн инновациялар менен инвестицияларды пайдалануу менен чечүү максатында кайра иштетүү өнөр-жайынын продукцияларынын рыногунун инфраструктурасынын элементтери такталды, элементтердин экономикалык көрсөткүчтөрүнө мүнөздөмө берилди;

- калктын азык-түлүккө болгон муктаждыктарын толук канааттандыруу үчүн кайра иштетүү өнөр-жайы тармагынын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын, өндүрүштүн көлөмүн көбөйтүүнүн, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулоо даражасынын, ошондой эле өндүрүлгөн

продукциянын экспорту жана импорту көрсөткүчтөрүнүн узак мөөнөттүк божомолу жасалды;

- Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жайын интенсивдүү өнүктүрүүнү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууну жөнгө салуунун уюштуруу-экономикалык механизмдеринин түзүмү сунуш кылынды.

Алынган натыйжалардын экономикалык маанилүүлүгү. Алынган натыйжалар кайра иштетүү өнөр-жайы тармактарынын ишканаларынын, алардын товардык продукцияларынын рыногунун катышуучуларынын чөйрөсүнө кирген мамлекеттик мекемелердин тажрыйбасында кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүдө, анын андан аркы өнүгүшүнүн узак мөөнөттүк стратегиялык прогноздук багыттарын даярдоодо колдонулушу мүмкүн. Практикалык жана теориялык рекомендацияларды пайдалануу узак мөөнөттүк көрсөткүчтөрдү жөнгө салуу механизмдерин түзүүгө жана товардык продукция рыногунун анализин жүргүзүүгө көмөк көрсөтөт.

Алынган натыйжалардын практикалык маанилүүлүгү. Изилдөөнүн жыйналган жана иликтенген материалдары Кыргыз Республикасынын эл чарбасынын өнөр-жай тармактары илиминин бир бөлүгүн калыптандырып, бул тема боюнча илимий иштелмелерди андан ары өнүктүрүүгө өбөлгө түзүшү мүмкүн. Изилдөөнүн материалдарын тиешелүү багыттагы студенттерди, угуучуларды, адистерди окутууда, өзгөчө «Кыргызстандын экономикасы», «Ишканалардын экономикасы», «Тармактык экономика», «Айыл чарбасынын экономикасы», «Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр-жайынын экономикасы», «Ишкердиктин негиздери» дисциплиналарын окутууда жана окуу куралдарын, окуу программалары боюнча усулдук колдонмолорду даярдоодо окуу материалы катары колдонууга болот.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларынын Кыргыз Республикасынын региондору боюнча жайгашуусунун инвентаризациясы жүргүзүлдү, кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүүгө жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жетишүү максатында алардын жайгашкан жерине жараша жагымдуулугунун жана заманбап маркетинг менен логистиканын принциптерине ылайык келишинин деңгээли аныкталды;

2. Мамлекеттик бийликтин ишканалардын өндүрүштүк ишмердүүлүгүнө тиешеси бар ар кандай бутактары тарабынан аткарылган иштердин пайдалуулугу жана жагымдуу таасири изилденди, алардын кайра иштетүү өнөр-жайынын тармактарынын, ишканаларынын ишмердүүлүгүнө таасир тийгизүү даражасы аныкталды, убакыт, каржы, материалдык ж.б. ресурстарын талап кылган керексиз иштер чектелди;

3. Кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүүгө жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга бардык ресурстарды жумшоо үчүн, аларды ар кандай ашыкча кагаз жана башка кошумча иштерден бошотуу менен шарттар түзүлдү;

4. Ишканалардын ишмердүүлүгүнүн натыйжалуулугун жогорулатуу максатында аларды уюштуруунун уюштуруу-укуктук формаларын аныктоо

жана ишканалардын ишмердүүлүгүнө кийлигишүү даражасын жөнгө салуу үчүн параметрлери так аныкталган Мамлекеттик унификацияланган классификаторлор иштелип чыкты;

5. Жыйналган азыктардын сапатын сактоо жана алардын жыл бою жеткиликтүү болушунан улам бааларды стабилдештирүү максатында мамлекеттин, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын алдында же менчиктин башка формаларына негизделген, узак убакыт бою сактоого жана кайра иштетүүгө ыңгайлаштырылган аймактык борборлоштурулган жалпыга жеткиликтүү сактоочу жайларды уюштуруу сунуш кылынды;

6. Өндүрүштүк кубаттуулукту көбөйтүү, бар ишканаларды модернизациялоо жана жаңы ишканаларды ишке кийирүү, бул максатта мамлекеттик ресурстарды жана жергиликтүү өз алдынча башкаруунун ресурстарын мобилизациялоо, каржылоонун консолидацияланган булактарын пайдалануу;

7. Юридикалык жактарды ирилештирүү, бириктирүү, ассоциацияларды жана бирикмелерди түзүү жолу менен каржы каражаттарын топтоштуруу аркылуу кайра иштетүү өнөр-жайы тармактарын каржылык камсыздоо системасын түзүү, муну менен өндүрүлгөн продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу максатында продукциянын, чийки заттын, полуфабрикаттардын жана коштоочу заттардын сапатын баалоо үчүн тиешелүү лабораторияларды куруу сыяктуу ири долбоорлорду каржылоого жетиштүү каражаттарды топтоо;

8. Калкты керектүү товарлар менен эзак убакытка чейин жасалган прогноз кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн ишмердүүлүгүн статистикалык жана регрессиялык усулдарды колдонуу менен жүргүздүк. Изилдөө көрсөткөндөй колдо бар ресурстар жана иштөө темпин эске алуу менен келечекте толук эт, сүт жана жашылча жемиш тармактары боюнча өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүнү ээ.

9. Кадрлардын иштен кетүүсүнүн нормативдик чоңдугун эске алуу менен кадрларды жаңылоо системасы иштелип чыкты, өндүрүштүк маселелерди студенттердин жана окутуучулардын жардамы менен ыкчам чечүү үчүн өндүрүштүк базалар менен окуу жайларынын биригиши үчүн шарттарды түзүү, илимий потенциалды пайдалануу көйгөйлөрүн жоюу максатында өндүрүштүн базасында адистерге жеткиликтүү лабораторияларды куруу. Андан ары окутулган адистерди алар продукциянын жана жалпы эле өнөр-жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн өзүнүн жөндөмдөрүн толугу менен жумшагандай кылып татыктуу эмгек акы жана социалдык пакет менен камсыз кылуу менен туруктуу ишке бекитүү;

10. Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн жаатында анын ишмердүүлүгүн жөндөө төмөнкү чараларды колдонуусу сунуш кылынды: тармактагы өндүрүүчүлөрдүн бюджеттен жана аркандай башка булактардан акча каражатын бөлүү менен жеңилдетилген кредиттерди берүү менен, налогдордон жана ар кандай төлөмдөрдөн бошотуу менен кирешесин көтөрүү. Базар инфраструктурасын

чарбаларды бириктирип чоңойтуу, логистикалык борборлорду куруу жана коммуникацияны өнүктүрүү аркылуу сунушталды.

Издөнүүчүнүн жекече салымы. Кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүүнүн теориялык-методологиялык негиздерин изилдөөнүн натыйжаларына таянып Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жай тармактарынын ишканаларынын өз ара байланыштарынын жана алардын продукцияларынын рыногунун терең анализи жүргүзүлдү, аны натыйжалуу өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, рынок инфраструктурасынын абалын жакшыртуу максатында практикалык рекомендацияларды иштеп чыгуу үчүн жалпы кайра иштетүү өнөр-жай тармактарын өнүктүрүүнүн багыттарын аныктоо жана соода-логистикалык борборлор системасын калыптандыруу үчүн шарттарды түзүү багытында тыянактар жасалды. Мунун натыйжасында өлкөнүн жана анын региондорунун узак мөөнөттүк өнүгүүсүнүн божомолунун негизинде кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүү жаатында стратегия иштелип чыкты.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыкка чыгышы жана сыноодон өткөрүлүшү. Диссертациялык ишти даярдоо боюнча изилдөө иштерин аткарган мезгил ичинде автор тарабынан ар кандай илимий журналдарда жана тезистерде жалпы көлөмү 71 басма табакты түзгөн 14 илимий макала жарыкка чыккан. Изилдөөнүн негизинде жарыкка чыккан материалдар диссертациялык иштин мазмунун чагылдырат.

Диссертациялык иштин негизги теориялык жоболору жана натыйжалары Россия менен Кыргыз Республикасынын ортосундагы достукту чыңдоого арналган эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Россия мамлекеттик социалдык университетинин филиалы, Ош ш.), Казакстан Республикасынын Табигый илимдер улуттук академиясынын академиги, экономика илимдеринин доктору, профессор С.А.Джумановичтин 60 жылдыгына арналган «Актуальные проблемы развития образования и науки в условиях глобализации» эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Алматы ш.), Рыскулбеков атындагы КЭУнун Инновациялык экономика илим-изилдөө институтунун 10 жылдыгына арналган «Кыргызстан на пути Евразийской экономической интеграции» эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Бишкек ш.), Ош мамлекеттик университетинин 75 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Ош ш.), «Национальная экономика Кыргызской Республики: проблемы и перспективы развития» эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Ысык-Көл), «Улуу жибек жолу» долбоорунун алкагындагы эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Ош ш.), «Приоритетные направления развития науки и образования» VIII эл аралык илимий-практикалык конференциясында (Чебоксары ш.) ж.б. баяндалды жана изденүүчү тарабынан журналдарда, илимий эмгектердин жыйнактарында жана окуу-усулдук иштерде жарыяланган илимий макалалар менен тезистерде чагылдырылды.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык иштин түзүлүшү анын максатына жана маселелерине ылайык аныкталып, киришүүдөн, беш бөлүмдөн, корутундудан, 201 аталыштагы колдонулган адабияттардын тизмесинен, 46 таблицадан, 43 сүрөттөн турат жана изилдөөнүн темасын толугу менен ачып көрсөтөт. Жалпы көлөмү – 284 бет.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫК ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бөлүмдө “Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн илимий теоретикалык негизи”, кайра иштетүүнүн ордун жана негизин, жаратылышын окуп үйрөнүүдө, эл чарбасындагы кайра иштетүү тармагынын жана ишканасынын мааниси эске алынат. Маалымат катары окумуштуулардын бул тармак боюнча эмгектери эске алынып, акыркы убакытта көптөгөн эмгектердин ушул темага арналгандыгына карабастан, бул теманын жетиштүү деңгээлде окулуп изилденбегендиги белгилүү болду. Изилденүүчү темага арналган илимий иштердин бир системага ээ болбогондугу, систематикалуулукка ээ болбогондугу, практикалык колдонууда кыйынчылыктарды жаратат. Ишканалардын азыркы учурдагы ишкердүүлүгүнө арналган илимий иштердин жетишсиздиги байкалууда. Практикада жыйналган өндүрүлгөн айыл чарба продукциясынын жыйнап чогултууда жана сактоодо, айрыкча тез бузулуучу продукцияны жер жерлерде атайын адистешкен соода логистикалык борборлорду куруп жаратууда тажрыйбанын жетишсиздиги байкалууда. Ошодой болсо да көптөгөн проблемалар ишкана деңгээлинде чечилээри маалым. Теманы изилдөө учурунда изилдөө бирдигин (ишкананы) ар тараптуу жана деталдык негизде окуп үйрөнүү сунуш кылынат, изилдөө бирдигинин иштөө эффективдүүлүгүн жогорулатуу өнүгүү жана конкуренттүүлүгүн жогорулатуу алкагында жүргүзүлөт.

Эгер “Советтик чоң энциклопедияны” ачып көрсөк, бул нерсени көрөбүз, - “Айыл чарбасы бул материалдык өндүрүштүн негизги тармагы болуп; айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүп, айыл чарба мал чарбачылыгынын жүргүзүү менен жер иштетүүдөн жана мал чарбачылыгынан продукция алат. Айыл чарбасы айыл чарбасынын ар түрдүү өсүмдүк жана мал продукциясынын алгачкы кайра иштетүүсүн өзүнө камтыйт эгер алар өз алдынча тармакка тийешелүү болушпаса” [2].

Ал эми кайра иштеткендин мааниси бир нерсени башка кандайдыр бир нерсеге айландырып өзгөртүүсүн айтабыз. Кайра иштетүүнүн мааниси деп бир тармакта өндүрүлгөн продукцияны башка тармакта колдонуп иштетүү процессинде кайра иштетип продукция жаратууну айтабыз. Мындайча айтканда өндүрүш процессинде мисалы айыл чарба продуктысы тамак аш жана кайра иштетүү тармагында кайра иштетилип даяр жаңы продукцияга айланат. Чыгарылган продукт даяр болуусу мүмкүн же жарым даяр дагы тереңдетилген кайра иштетүүгө жарактуу болгон продукт болушу ыктымал. Мисалы; айыл чарба продукциясы, жеңил өнөр жай жасалмасы – бул кайра иштетилген айыл чарба продуктусу; мал чарбачылыгынан – эт, техникалык өсүмдүк болгон пахтадан - жип, кездеме, пахта майы ж.б. Бир нерсени айтып кетүү керек,

колдонмолордо кайра иштетүү түшүнүгүнө ылайык дайым эле туура келе бербейт. Мисалы; балык чарбасында балыкты тазалап, талапка ылайык бөлүп, сүттү пакеттерге бөлүштүрүп куюу, пастерлештирүү бир өндүрүштүн ичинде тамак аш жана кайра иштетүү өндүрүшүнүн ичинде жүргүзүлсө да кайра иштетүү деп кабыл алабыз. Азыркы учурда бул феноменге жалпы классикалык, универсалдык баа берүү иштелип чыгарыла элек.

Кайра иштетүүнүн мамлекеттик системадагы ордун аныктоо үчүн, элдик чарбанын толук түзүлүшүнүн структурасын түшүнүү керек. Өндүрүш ишканалары өзгөчөлүктөрү бирдей болгон топторго бөлүштүрүлөт, бул ишканалардан түзүлгөн топтор тармактар деп аталат. Топторго биригүүнүн негизги белгилери болуп, ишканалардын экономикалык продуктысы болуп эсептелет.

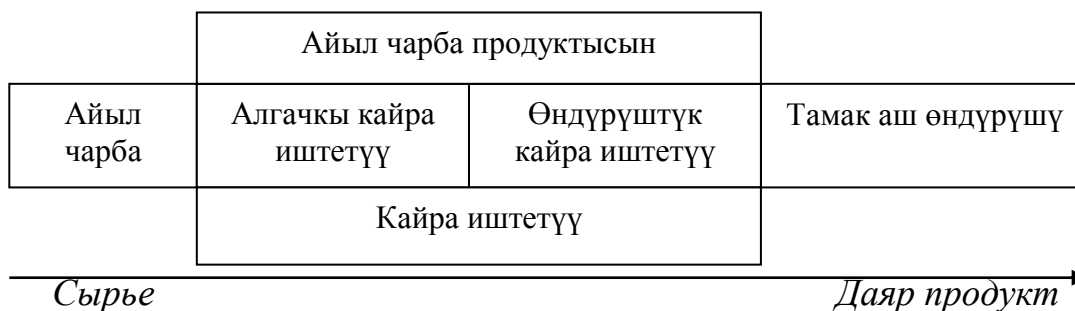
1-таблица. Кыргыз республикасынын элдик чарбасындагы негизги ишмердүүлүк сфералары

| Сфера | Тармак | Сфера | Тармак |
|-------------------------------|--|-------|--|
| материального производства | 1.өндүрүш (казып алуу жана иштетүү); 2.айыл жана токой чарбасы; 3. курулуш; 4. транспорт жана жүк ташуу; 5. өндүрүшкө кызмат кылуу жаатындагы байланыш; 6. соода; 7. камсыздоо жана даярдоо. | услуг | 1.жүргүнчүлөрдү ташуу транспорту; 2.элди байланыш менен камсыз кылуу; 3.жашоо-коммуналдык чарба; 4. билим берүү жана чыгармачылык; 5. ден-соолукту сактоо; 6.мамлекеттик башкаруу, мамлекетти коргоо ж.б. |

Булагы: Жеке изилдөөнүн негизиде түзүлгөн.

Башка белгилер да колдонулат – негизги өндүрүшкө керектелүүчү материалдын түрү, технологиялык процесстин мүнөзү. Көпчүлүк учурда жалпы белгилери боюнча тармактарга карап калышы мүмкүн. Чынында таза бир жактай тармак жок, баардык тармактар кандайдыр бир деңгээлде белгилери боюнча аралашып турушат.

Мамлекетке өндүрүштүн кандай гана түрү болбосун зарыл болуп турган жагдайда, кандай гана болбосун өндүрүш күчтөрү конкуренциянын чың алып турган Кыргыз Республикасынын шартында, кайра иштетүү өндүрүшү мамлекетке аталган проблемаларды чечүүгө мүмкүнчүлүк жана шарт түзүп берет. Иш билгилик менен мүмкүнчүлүктөрдү пайдаланып кайра иштетүү өндүрүшүнүн ишканаларынын ишке салуу түрткүсү менен башка тармактарды бир топ алгылыктуу алдыга жылдырып алуу мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ошол себептүү мамлекеттин шартында кайра иштетүү менен экспортко чыгуу зарылчылыгы колдоого алынууда.



Сүр. 1. Кыргыз Республикасынын айыл чарба жана тамак аш продуктысынын кайра иштетүү зонасы.

Булагы: Жеке изилдөөнүн негизиде түзүлгөн.

Айыл чарба продукциясынын бир бөлүгү алгачкы иштетүүгө кабылат, аны менен продукциянын сапатын сактап калуу жана сактоо мөөнөтүн узартуу максаты коюлат, ошондой эле сактоо мөөнөтүн узартуу менен кайра иштетүү өндүрүшүнө жиберилет, а башка бөлүгү кайра иштетүүсүз эле сатылат. Кыргыз Республикасынын 2015 жылы ЕврАзЭС өлкөлөрүнүн катарына кирүүсү өлкөгө экспорттук мүмкүнчүлүктөрдү түзүп берүүдө, ошол себептүү айыл чарбасынан чыккан продукциянын жоготуусуз кайра иштетүүгө кабылуусу жана анын терең кайра иштетилип экспортко дайрдалышы, түздөн түз мамлекеттин кызыкчылыгына дал келүүдө



Сүр..2. Базар механизминин мейкиндик системасы.

Булагы: Жеке изилдөөнүн негизиде түзүлгөн.

Ошентип сүр. 1 көрүнгөндөй кайра иштетүү өндүрүшүнүн карамагына айыл чарба өндүрүшүнүн алгачкы кайра иштетүү чарбаларын жана тамак аш өндүрүшүнүн кайра иштетүү өндүрүшүн кошуп бир өндүрүш тармагын түзүп, бул тармактын экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн арттыруунун үстүнөн иш алып баруу зарыл.



Сүр. 3. Эл чарбасынын системасындагы кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн ички чөйрөдөгү орду.

Булагы: А. Алтухов А. Продовольственная безопасность как фактор социально-экономического развития страны //Экономист. - 2005.

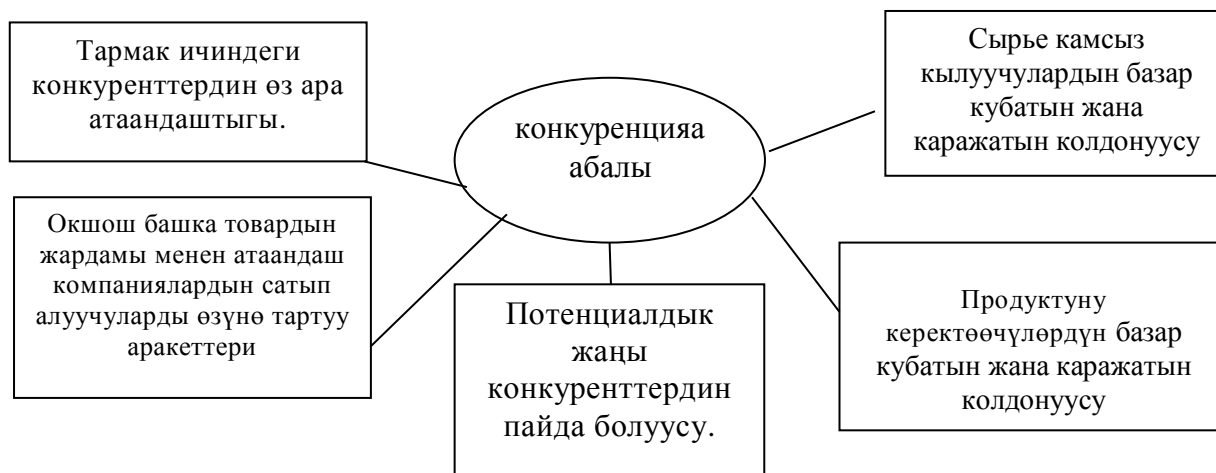
Кайра иштетүү өндүрүшүнүн азыркы шарттагы абалы бүгүнкү күндөгү негизги кайра иштетүү тармактарынын эффективдүү жана туруктуу жумушунан көз каранды, айрыкча айыл чарба тармагында.

Сүрөттө көрүнүп тургандай базар системасынын ар бир катышчусу бири бири менен иштешүүсү эбегейсиз конкуренция шартында болуусу көрүнүп турат сатуучу, ортомчу, өндүрүүчү баары бирдей шартта жумуш алып барууга мажбур.

Өндүрүштүн эффективдүүлүгүн билүү үчүн өзүн эле карап ал эми иштөө системасын ишкердүүлүк жыйынтыгын чөйрөнүн жардамы менен кең байкоо салуу менен чектелип калбастан, башкача айтканда чоң көлөмдөгү продуктуну же чоң көлөмдөгү продуктуулукту алуу фактысы гана эмес. Бул проблеманы чечүү үчүн конкуренттик чөйрөдө товарды базарга жылдыруу жана аны сатуу менен гана чечүүгө болот.

Кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүн изилдөө концептуалдык жолдорун эске алуу андан ары өнүгүүсү менен тармактык спецификасынын өзгөчөлүгүнө шайкеш келет, кайра иштетүү өндүрүшүнүн азыркы чактагы абалынын алдындагы коюлган маселелер,

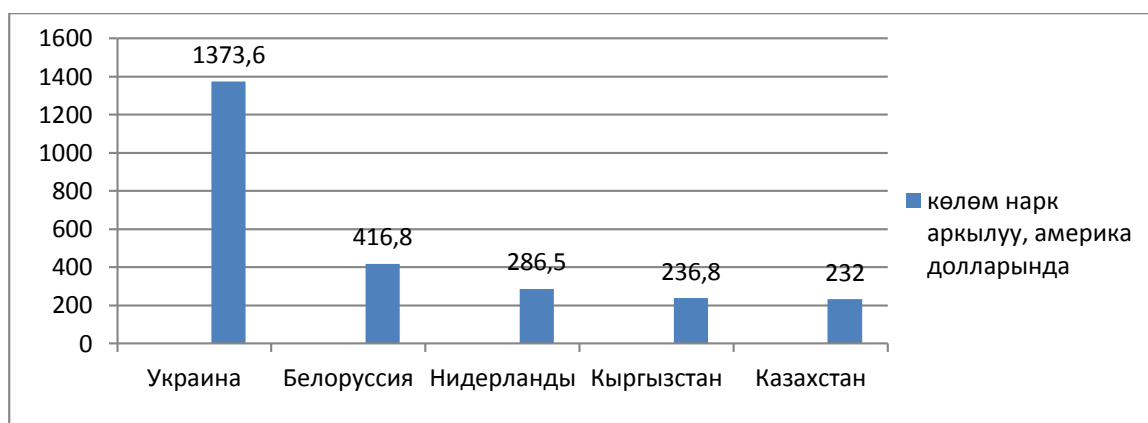
экономика илимдеринин акыркы өзгөчө жетишкендиктери маселенин тактыгы жаатында эске алынат.



Сүр. 4. Тармак конкуренциясындагы беш күчтүн таасири астындагы абалы.

Булагы: Жеке изилдөөнүн негизиде түзүлгөн.

Кыргыз Республикасы тарых жагдайынын калыптануусунун жыйынтыгында бир топ жетишээрлик деңгээлде кайра иштетүү өндүрүшүн өнүктүрүү үчүн керектүү жагдай менен да, ресурстар менен да камсыз болгон.



Сүр.5. Росиядан индюктун этин импорт кылуучу өлкөлөр, 2016 ж, миң. долл. АКШ.

Булагы: Жеке изилдөөнүн негизиде түзүлгөн.

Улантылып жаткан саясий жана экономикалык реформалардын убагынын өткөөл мезгилинин шартында, СНГ өлкөлөрүндөй эле республиканын өндүрүшүндө экономикалык жана саясий туруктуулуктун жок болуусунун натыйжасында өзүнүн ишкердүүлүгүн эффективдүү колдоп, бир калыпта туруктуу иштөөсүн камсыз кылып, эбегейсиз конкуренция шартына жогорку деңгээлде пайда көрүү менен каршы тура алган жок

Бул көрүнүштү Кыргызстан Республикасы бир топ алгылыктуу чараларды колдонууга түрткү болот себеби валюталык каражаттарды сарптап сатылып

алынып жаткан продукцияны өзүнүн шартында деле даярдаса болмок, ушундай катаачылыктардын болуусунун натыйжасында улуттук экономика бир топ жоготууларга учурап жатат жана өнүгүү жолунда өз жолун таба албай жатат. Бул продуктыларды эч бир жоготуусуз эле өз өндүрүштүк кражаттар менен даярдаса болмок. Портер теорисы боюнча ишкананын негизги мүнөздөрү сүрөттөн көрүнүп тургандай аткарыла турган чаралардын катарын көрсөтүп турат. Ошол себептүү, Кыргызстан Республикасынын кайра иштетүү базарынын калыптануусундагы иш аракеттери конкуренттүүлүктү жогорулатуу багытына негизделип жүргүлүүсү керек, андан тышкары калктын сатып алуу жөндөмдүүлүгү, айыл чарба продуктын өндүрүүчүлөрдү ар тараптуу колдоп өнүгүүсүнө шарт түзүү менен, экспорттук жөндөмдүүлүктөрүн арттыруу керек, маркетинг системасын колдонууну күчөтүү аркылуу артыкчылыктарды пайда кылып, мамлекеттин ишканалардын жумушун жөнгө салууда базар шартын эске алуусу зарыл.

Экинчи бөлүмдө “Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн методологиялык негизи” окулуп изилденип жаткан теманы илимий изилдөөнүн методологиясын колдонууда тыянак чыгарылып, толук кайра иштетүү өндүрүшүнүн толук жана ар тараптуу изилденишин камсыз кылуучу кылдат анализ кылып көргөндө бул максатка ылайык келүүчү колдоно турган методологиялык ыкмалар булар: статистика жана ретроспективдик анализ методологиялары.

Диссертациялык иштин өйдө жакта көрсөтүлгөн методологиялык принциптерине таянып кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн экономиканын толук кандуу бөлүгү катары так жана багыттуу изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлөт, ошондой эле ушул изилдөөнүн алкагына анын өнүгүү багыттарын жана модернизациялоонусун деңгээлин камтып кетет. Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүү жана конкуренттүүлүгүн жогорулатуу проблемаларын чечүүнүн эффективдүүлүк деңгээли төмөнкүлөр аркылуу аныкталат, биринчи кезекте колдонулуп жаткан методологиянын илимий изилдөө иштерине дал келүүсүнүн негизделүүсү менен. Изилдөө иштеринин багыты жана камтуусу менен методологиялары тандалып алынгандан кийин статистикалык жана ретроспективдик анализ методологияларынын жардамы менен статистикалык жана ретроспективдик талдоо жүргүздүк. .

Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүнүн жана конкуренттүүлүгүнүн изилдөө үчүн усулдарды тандоодо аларды группаларга бөлүп алуу жолу колдонулду. Аларды биринчи учурда белгилери менен жана өзгөчөлүктөрү менен дифференгтик группаларга бөлүп, ажыратып чыгабыз; бул группалар матрицалык, графикалык, конкуренттүүлүктү талдоо, ошондой эле теориядан келип чыккан, эффективдүү конкуренция фирманын же тармактын, продукциянын сапаты боюнча, мультипликаторлор боюнча, ошондой эле эталонго туура келүүсү боюнча.

3 – таблица. Кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсү жана конкуренттүүлүгүнүн система катары касиеттери

| | |
|-----------------|--|
| Көрсөткүчтөр | Камтылган мазмуну |
| Толук | Системанын бөлүктөрүнүн жыйындысы системасы максаттарга жалпы аткаруу салым кошуу, бир бүтүн катары иштейт. |
| Структуралык | Компоненттеринин минималдуу саны шартында системанын ишенимдүү иштеши. |
| Неаддитивдик | Системасынын ар түрдүү компоненттери жалпы иштөө системасынын жаңы касиеттерин түзүү керек, ошондуктан компоненттеринин касиеттерин суммасы жалпы системасынын өзгөчөлүктөрүн аныктоо мүмкүн эмес. |
| Синергиялык | Тартылган, бүт дүйнөнүн бир аткаруучу компоненттери бүткүл системасынын иш натыйжалуулугун жогорулатат. |
| Эмерджеттик | Система бүтүн болуусу керек, шайкештик жана шайкештигине негизинде курулган бирдиктүү тутумуна ээ болууга тийиш. Максаттуу компоненти сөзсүз системасында максаты менен дал келбейт. |
| Адаптивдик | Бүт системанын чөйрөсү туруктуулукка умтулуусу, өзгөртүү системасы адаптация учурунда пайда салмактуулук туруктуулук абалга умтулуу. |
| Ачык | Ар түркүн каналдар менен сырткы чөйрө жана өз ара байланышты көбөйтүү. |
| Башкаруучулук | Адаптивдүүлүк, мобилдүүлүк жана уюм тутумдун башкаруу системасынын бар экендигин аныктайт. |
| Сапаттык | Негизинен, иштеп чыгуу жана атаандаштык проблемаларын чечүүдө азыктарынын сапаты каралат. |
| Вариативдик | Комплекстүү татал системада процесс үзгүлтүксүз, ар дайым тандоо мүмкүнчүлүгүнүн (альтернатива) болуп, кырдаал туткуну болбостон, кыйын абалдан алып чыгуу жолу болуусу керек. |
| Өзүнчө өнүгүүсү | Үйрөнүү жана өнүктүрүүнүн болуусу, өз алдынча өнүгүп кетүү системасын жаратат. |
| Коммуникативдик | Касиеттерин сырткы чөйрө менен өз ара байланышуу учурунда гана көрсөтөт. |

Булагы: А.М.Орехов. Методы экономических исследований.учебн.пособие.-М.:ИНФРА-М,2009

Тема боюнча илимий изилдөө иштеринин жүрүшүндө кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсүн жана конкуренттүүлүгүн жогорулатуу боюнча токтоосуз кардиналдык чечимдерди чыгаруу зарылчылыгынын тыянактарынын натыйжасында колдонулган усулдардын, негизинде туура чечим кабыл алынып өндүрүүнү тездетүү боюнча кескин бурулуштарды жасоо зарылчылыгын, ар бир ишкананы, фирманы эффективдүү өнүгүүсүн камсыз кылуучу сапаттуу факторлорду колдонуусун биринчи кезекте ишке ашыруу керектиги чечимине келүүгө жардам берет.

Үчүнчү бөлүмдө, “Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын азыркы абалы жана анын конкуренттүүлүгү” изилдөө иштин алкагында өткөн тажрыйбасы, кандай ресурстарга ээ экендиги жана Кыргызстан Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын иши талдоого алынды. Баштапкы кустардык кол өнөрчүлүктөн башталган кайра иштетүү өндүрүшү 19-кылымдын аяк ченинде бир топ өнүгүү деңгээлине ээ болду.

Бөлүмдө өндүрүштүн өткөн чагын баяндаган маалыматтар, ресурстук мүмкүнчүлүктөр кандай түрлөрү өндүрүштүн өнүгүп кетүүсүнө түрткү бере тургандыгы, жетишкен көрсөткүчтөрдү талдоо материалдары камтылган

Бүгүнкү күнгө сакталын калган негизги каражаттардын бир жылдык баасы жана алардын ишке салынуу деңгээлин мүнөздөөчү төмөнкү көрсөткүчтөргө ээ.

4 - таблица Тамак жана кайра иштетүү өнөр жайынын негизги каражаттарынын бир жылдык баасынын орточо көрсөткүчтөрү, (млн.сом).

| Өнөр жай | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|--|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Тамак-аш азыктарынын жана тамеки буюмдары | 11800,6 | 13198,8 | 13219,3 | 13804,8 | 12973,0 | 12297,7 | 14328,5 | 17338,6 | 18985,8 | 18950,6 |
| Токулган, кийим-кече жана бут кийим, тери жана башка булгаары буюмдары | 2624,2 | 2577,4 | 2243,4 | 2517,0 | 2599,8 | 2483,3 | 2431,3 | 2332,6 | 2021,6 | 2651,7 |

Булагы: УСК КР. КР нын өнөр жайы. 2011-2017гг.

Таблицада көрүнүп тургандай 2007-жылдан тартып 2016-жылга чейин тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр-жайынын негизги каражаттарынын орточо жылдык баасы көрүнүп тургандай бара-бара өсүүдө. Бул наркынын өсүшү инфляциянын, ошондой эле өнөр жай ишке киргизүү боюнча бир нече жаңы объекттерин ишке киргизүү менен байланыштуу.

Негизги каражаттардын жылдык баасынын көзгө көрүнөөрлүк өсүүсүн 2007-2008-жылдары 1398,2 млн. сомду байкаса болот. 2013-2014-жылдары жыл сайын өсүү 3010,1 млн. сомду түздү негизги каражаттардын орточо жылдык наркынын өсүшү тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын ресурстук мүмкүнчүлүктөрүнүн бар экендигин мүнүздөйт.



Сүр.7. Тамак-аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын өндүрүү кубатынын динамикасы 2003-2016 жж.

Булагы: Автор тарабынан түзүлгөн УСК КР сынын маалыматынын негизинде.

Кыргызстан Республикасынын жаатында 2016 жылдын башына УСК маалыматы боюнча тамак – аш жана кайра иштетүү продуктысын өндүрүү боюнча 242 юридикалык жана 6000 ден ашык физикалык тараптар – тамак – аш жана кайра иштетүү ишканалар тобун түзүшөт. Юридикалык ишканалардын катарындагы ишканалар тармак боюнча:

- алкогол өндүрүүчүлөр – 36,
- алкоголсуз и улуттук ичимликтерди өндүрүүчүлөр – 27,
- сүт тармагы боюнча – 36,
- ун өндүрүү, ун азыктары макарон жасоо боюнча – 26,
- этти кайра иштетүү жана эт азыктарын өндүрүү боюнча – 12,
- мөмө-жемиш жаана жашыылчаны кайра иштетүүчү – 23,
- кондитердик товарларды жасоочу – 54, жана башка – 28.

2017 жылдын январь – июнуна айыл чарба продуктысын кайра иштетүүкубаттуулугу 12924,6 млн. Сомду түздү баалары 2017 жылдын баасында, физикалык көлөмү индекси боюнча (ИФО) 110,3% түздү, ошол эле учурда тамак – аш (суусундуктар менен) жана тамеки буюмдары 12884,7 млн.сомду түздү ИФО 110,3% барабарболду.

Сүрөттө көрүнүп тургандай Кыргызстан Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматынын негизинде, кайра иштетүү жана тамак-аш өнөр жайы боюнча өндүрүлгөн продукциянын көлөмү 2014 жыл болду нарк бирдигинде 24835,2 млн.сомду түздү кийинки жылы өндүрүлгөн продукциянын көлөмү азая баштап, бирок 2016 жылы кайра өсүү динамикасын көрсөтө баштады 2016 жылы 25909,4 млн.сомго барабар болуп бир топ ийгиликтерди көрсөттү. Өндүрүү жыйынтыктары боюнча 2003 жылкы көсөткүч 2016 жылдын көрсөткүчүнөн салыштырмалуу нарк бирдигинде үч эсе аз.

2010-жылдан 2015 жылдын көрсөткүчтөрү оң жактарын көрсөттү 2015-жылы эгер диаграмманы байкаса өндүрүү көлөмүнүн төмөндөөсү байкалат, себеби ушул жылы Кыргыз Республикасы ЕврАзЭС өлкөлөр катарына мүчө катары кошулду. 2013 жылдан баштап көрсөткүчтөрдүн солгундап калышы мамлекеттин мүчө болууга даярдык убагында болду. 2013-жылдан 2014-жылга чейин тамак-аш азыктарын өндүрүү боюнча көрсөткүчтөр кескин төмөндөп кетти, ал эми 2014-жылдан 2015-жылга дагы, тамак-аш продуктыларын төмөндөшү, андан кийин 2016-жылы кайра өсүшү байкалды.

2011-2016 жж. Өндүрүлгөн продукциянын позицияларын карап көрсө тез азайып жана көбөйүп тургандыгы байкалат, башкача айтканда туруктуулукка ээ эмес, ошол себептүү Кыргызстан Республикасынын экономикасы стабилдеше элек деп эсептеп, көрсөткүчтөрүнүн мүнөзү жогорку волатилдүүлүккө ээ деп баа беребиз.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасына таандык болгон жерден өндүрүлгөн продукциянын 40% дан жана кайра иштетилген дан азыктары болуп эсептелет. Ал эми дан азыктарын өндүрүү жана кайра иштетүү көлөмү тамак аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын 37% түзөт. *Ун жасоо тармагы* Кайра иштетүү өнөр жайында төмөнкү кубаттуулукта көрсөтүлгөн алар бир суткада 80 ден 250 тоннага чейин буудайды кайра иштете алышат. Орто ишканалардын кубаттуулугунун жардамы менен бир суткада 30-80 тоннага

жакын дан кайра иштетиле алат. Ушул эле учурда республика аймагында кичи ишканалардын өкүлү болгон тегирмендер бир суткада 1-3 тонна данды кайра иштете алат. Өлкө ичинде азыркы мезгилде 2636 кичи тегирмен иштеп, кайра иштетүү өнөр жайына караштуу болуп эсептелет, андан сырткары өндүрүш кубаттуулугу 1600 тонна унду, 3320 тонна комбикормду жана башка кошулмаларды, 220 тонна крупа азыктарын и бир суткада камсыз кылып бере турган кайра иштетүү ишканаларына ээлик кылат. Бул тармактын дээрлик баардык ишканалары өз убагында приватташтырылып кеткен. Ошол себептүү бул ишканалардын көпчүлүгү жаңы юридикалык тарап катары катталган, жана акционердик коомдорго айландырылган. Аталган ишканалардын кубаттуулугунун болгону 40-50% гана ун чыгарууда, 15% комбикорм чыгарууда, 30% крупа чыгарууда колдонулат.

Кондитердик. Кондитердик кайра иштетүү тармагы 275 ишканадан турат, алардын 11 ишканасы ири ишканалардын категориясына кирет. Булардын өкүлдөрү катары ААК "Кондитердик комбинат"; ААК "Таттуу"; ААК "Келечек" жана кондитердик ЖЧК өндүрүү боюнча биргелешкен ишкана "Ата" Ltd, ж.б.

Ошондой эле тармакта, негизинен, ундан жасалган кондитер азыктарын өндүрүү мини-кондитер өндүрүштөрүндө жүргүзүлөт. Ири ишканалар кубатынын өндүрүштүк мүмкүнчүлүктөрүнүн 5-10% ын гана колдонушат. Ал эми 2012 жылдан баштап өндүрүш тармакта өсүүгө ээ, 2015 жылы бир аз өндүрүштүн кыскаруусунан кийин 2016-жылы кайра өндүрүү көбөйүүдө.

6-таблица. Кыргызстан Республикасында кондитердик азыктарды чыгаруу 2009-2015 жж.

| Аталышы | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|---|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|
| Сухарлар жана печенье, тонна | 5955,4 | 4958,6 | 5519,8 | 5691,0 | 5290,0 | 4910,7 | 6664,2 | 7071,4 | 5879,2 | 6171,4 |
| Кондитердик канттан жасалган азыктар, тонна | 1948,4 | 1765,0 | 1533,7 | 2066,5 | 2242,2 | 2132,9 | 1328,9 | 1341,1 | 1115,0 | 1881,9 |
| Жалпы кондитердик азыктар, тонн | 7903,8 | 6723,6 | 7053,5 | 7757,5 | 7532,2 | 7043,6 | 7993,1 | 8412,5 | 6994,2 | 8053,3 |

Булагы: КР УСК 2018ж.

Жетишкендиктерине карабастан бул тармакта бир катар салыштырмалуу проблемалар бар;

- жергиликтүү базарда кондитер азыктарынын импортунун чоң көлөмдө болушу;
- кондитердик продукцияга кошулуучу продуктылардын жогорку баада болуусу, өзгөчө канттын кымбаттыгы;
- жергиликтүү кондитердик азыктардын конкуренттүүлүгүнүн төмөн болуусу.

2015 жылы ЕврАзЭС өлкөлөрүнүн катарына кошулуу учуруна адаптация болуу убагына республиканын бир катар аймактарына мөмө-жемиш, жашылча кабыл алуучу, сактоочу, сорттоочу кампаларды куруу пландаштыруу менен бирге, бул кампалардын курамында кайра иштетүү ишканалары менен бирге

азыркы талапка ылайык заманбап сапатты текшерүү боюнча лабораторияларды куруу дагы эске алынган.

Мөмө-жемиш, жашылчаны кайра иштетүү республиканын экономикасы үчүн приоритеттүү болуп саналат, себеби тармактын өндүргөн продуктысы тышка экспортко даярдалат жана республикага валюталык каражаттардын келүүсүнө түрткү болот. Кыргызстан Республикасы ЕврАзЭС ке кошулгандан кийин мөмө-жемиш, жашылча тармагынын экспортко багыт алуусу, бул тармакты түзгөн ишканаларды сапаттуу конкуренция шартына адаптацияланып экспорттук мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга милдеттендирет, ошол эле учурда экспортко багыт алган тамак-аш жана кайра иштетүү ишканаларынын кубаттуулуктары өсүүдө.

7 – таблица. Мөмө-жемиш, жашылча продукциясынын чыгуу көлөмү 2007-2016жж.

| Аталышы | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|--|--------|--------|--------|--------|---------|---------|---------|---------|--------|--------|
| мөмө-жемиш, жашылча, миң. литр | 5359,1 | 5892,5 | 7628,3 | 6996,9 | 10326,2 | 11259,3 | 13035,1 | 11734,3 | 8656,1 | 5529,1 |
| мөмө-жемиш, жашылча кайра иштетилген, тонн | 1018,8 | 1961,0 | 2602,8 | 2573,3 | 3756,8 | 2529,3 | 2699,6 | 2701,2 | 4063,1 | 4240,5 |

Булагы: КР УСК 2018ж.

Азыркы чакта айыл чарба азыктарын кайра иштетүү үлүшү аз болуп, чыгарылган айыл чарба продукциясынын 13-14% гана түзөт.

Кайра иштетүү өнөр жайынын кубаттуулугу ар кандай себептер менен 10% га жүктөлгөн. Ишканалардын 75% пайызы азыктарын өндүрүү үчүн чийки зат сатып, ишканалардын 22% чийки заттардын өзүнүн чийки заттык базасында камсыздайт, чийки заттарды чет өлкөдөн импорттогон ишканалар өнөр жайдын ишканаларынын 3% ын түзөт. Арзан каржы ресурстарынын жоктугу продукция көлөмүн көбөйтүүдөгү негизги тоскоолдуктардын бири болуп саналып, өндүрүштөгү ишканалардын финансылык мүмкүнчүлүктөрүн чектөө менен конкуренттүүлүккө туруштук бере албай сатып алуу жөндөмдүүлүгү төмөн болгондуктан, чийки заттарды даярдоочу мекемелерди чет мамлекетке экспорт кылууга мажбур кылат.

Тармакты изилдеп чыккандан кийин төмөнкү проблемалардын бар экендиги ачыкка чыкты, бул проблемалар ишканалардын өнүгүүсүн чектеп ишкердүүлүгүнө тоскоол болот;

- чыгарылган продукциянын конкуренттүүлүгүнүн төмөндүгү сапаты боюнча дагы, баасы боюнча дагы;
- тармактык ишканалардын негизги тобун түзгөн ишканалардын каражаттарынын материалдык - техникалык эскириши;
- чийки заттардын жетишсиздиги, негизги себеп катары финансылык ресурстардын чектелүү болуусунда;
- жер ресурстарынын тартыштыгынан чийки зат базасын түзүп алуу мүмкүнчүлүгүнүн жоктугу.

Тармак өндүрүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жасалуучу чаралар:

- соода логистикалык борборлорду чийки заттарды сактоо үчүн, топтоо үчүн куруу;

- техникалык жаңылануу эсебинен конкурентүүлүктү жогорулатуу, модернизациялоо;

- айыл чарба өсүмдүк өстүрүүчүлүк продукциясын кайра иштетүүчү жана консервалоочу жаңы ишканаларды ишке түшүрүү, аларды куруу үчүн инвестицияларды тартуу менен бирге инвестиция процесстерине шарт түзүү;

- кубаттуу чийки зат базасын түзүү.

Акыркы жылдары, экспортко багытталган сүттү кайра иштетүү тармагы өзүнүн кубаттуулугун арттырып барууда, жана сүт сатууда конкуренция абалына (Россия, Казахстан, Беларусьта чыгарылган сүттөрү) карабай ийгиликтерге жетишүүдө.

8 – таблица. Сүттү кайра иштетүүдөгү тармактын продукция көлөмү 2007-2016жж.

| Наименование | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|--|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|---------|
| Сүт кайра иштетилген чийки, т. | 16696,8 | 14552,5 | 22099,4 | 27037,4 | 19640,5 | 13035,3 | 21046,5 | 30707,9 | 31615,8 | 36585,3 |
| Каймак коюуланган эмес кант кошулбаган майлуулугу 6%тен жогору, т. | 23,1 | 28,2 | 53,8 | 99,8 | 41,5 | 31,3 | 23,3 | 14,1 | 62,2 | 489,8 |
| Сүт каймагы, т. | 12336,3 | 14371,4 | 10982,7 | 4212,3 | 2033,1 | 2168,4 | 1991,1 | 2214,2 | 2112,7 | 3130,6 |
| Сырдан баардык түрү, т. | 3121,6 | 3391,6 | 2606,9 | 3574,4 | 3741,8 | 2996,4 | 3256,0 | 3176,7 | 3615,7 | 4109,7 |
| Бал муздак, т. | 4320,2 | 3793,7 | 3628,4 | 3524,4 | 4781,9 | 4722,4 | 4594,7 | 3475,1 | 3218,1 | 3790,1 |

Булагы: КР УСК 2018ж.

Сапатын контролдоо жана келип чыгышы жана сапатын күбөлөндүрүү экспортко багытталган сүт өндүрүүчүлөргө жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачуу үчүн жаңы лаборатория куруу, бардык ресурстарды тартуу мамлекеттик жардам зарыл.

Сүттү кайра иштетүү тармагы көңүл толтураарлык деңгээлде иштебей жатат, бул жагдай тармактагы төмөнкү проблемаларга байланыштуу;

- сүт көлөмүнүн сезондук өзгөрүүлөрдөн көз каранды болуп тез бузула турган азык болгондуктан, тармакта сүт чогултуу өтө начар уюштурулган, сүт чогултуу үчүн өзгөчө чаралар керек;

- чакан чарбаларда чектелүү сандагы малды кармагандыктан сүттү чектелүүченемде гана даярдоо мүмкүндүгү;

- кабыл алынган сүттүн сапатын контролдоо жана талдоо менен байланышкан проблемалардын бар болуусу, сүт тапшырууну каалагандар үчүн сүт кабыл алуу пунктуларынын жетиштүү болбогондугу;

- айыл чарбада жетиштүү деңгээлде ветеринардык кызматтын жок болуусу, керектүү сапатта жана кондицияда кепил боло албайт;

- экспортко даярдалган продукциянын сапатын жана келип чыкканын тастыктоо сертификаттарын берүү үчүн заманбап талаптарга ылайык эл аралык таанылган аккредиттелген лабораториялардын жоктугу, талап кылынган бардык параметрлеринин сапатын аныктоо үчүн, сүт азыктарын импорттоого тыюу салуу менен байланышкан проблемаларды жөнгө салууга жөндөмдүү кызматтардын жоктугу.

Аталган проблемаларды чечүү үчүн чаралардын төмөкүлөрү сунуш кылынат;

- ассоциаций же бирикмелерди жаратуу менен чарбаларды ирилештирүү, алардын укуктук нормативдик базасын түзүү;
- жер жерде сүттү кайра иштетүү өндүрүштүк ишканаларын ачуу менен бирге, сүт топтоо системасын иштеп чыгуу, бар ишканаларды модернизациялоо, аларды заманбап жабдыктар менен камсыздоо, жаңы технологияларды колдонууну колго алуу, кадрларды окутуу;
- аз сандагы малдары бар чарбаларда сүт даярдоонун нормативдик жана патенттик системасын даярдоо жана колдонуу.

Эт тармагы. Эт кайра иштетүүчү ишканалары негизинен шаарларда жана өнөр жай борборлорунда жайгаштырылган, республика боюнча 14 эт кайра иштетүү ишканалары бар болуп алар 400 тонна этти бир сменада даярдоого жөндөмдүү болчу, азыр тилекке каршы бул жумуш кубаттуулуктары толук ишке салынбай турат, ага көбүнчө финансылык каражаттардын чийки заттарды сатып алууга жетишсиздиги себеп болууда.

9 – таблица. Эт өндүрүү көлөмү 2007-2016 жж.

| Аталышы | 2007 | 2007 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|---|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|--------|---------|
| Эт жана тамак – аш субпродуктылары ири мүйүздүү мал, т. | 2888,9 | 3067,2 | 5581,0 | 6492,5 | 6317,1 | 6394,7 | 7401,6 | 8342,8 | 9453,7 | 11000,5 |
| Эт жана тамак – аш субпродуктылары үй канаттуулары, т. | 150,5 | 263,8 | 147,1 | 166,2 | 180,3 | 849,8 | 725,4 | 714,8 | 1262,9 | 1365,2 |
| Колбаса азыктары, т. | 685,7 | 1119,9 | 2256,2 | 2381,2 | 2907,9 | 2911,2 | 3617,6 | 3332,0 | 3038,0 | 3287,6 |

Булагы: КР УСК 2018 ж.

Кайра иштетилип жаткан эттин көпчүлүк бөлүгү атайын ылайыкташтырылбаган аз жарактуу кичи-цехтерде даярдалат 2017 жылы мындай жерлерде чыгарылган эттин үлүшү 93% түзгөн. Бул факт кандай эт элдин столуна келип жатканына күмөн жаратат, сапатсыз эттин келип калуу ыктымалдуулугу жогору.

Тармактагы өнүгүүсүнө тоскоол болуучу негизги проблемалар, булар;

- эт багытындагы жаныбарларды зоналык идентификация жүргүзүү, бул малдын катталып кандай чөйрөдө кандай шартта жүргөндүгүнөн кабардар болуп турууга жардам берет;

- маал маалы менен ар кандай коркунуч туудурган жугуштуу оорулардын багылып жаткан малдардын арасынан чыгып туруусу;

- базарда эсепке кирбеген көмүскө эттердин пайда болуп туруусу;

- тармактагы өндүрүүчүлөрдүн майда чарбаларга бөлүнүп кеткендиги.

Талдоонун негизинде кайра иштетүү өндүрүшүнүн эт багытындагы ишканаларындагы пайда болгон проблемалар менен күрөшүү төмөнкү багытта жүргүзүлөт;

- эт жана эт продуктыларын даярдаган чарбаларды ирилештирүү;

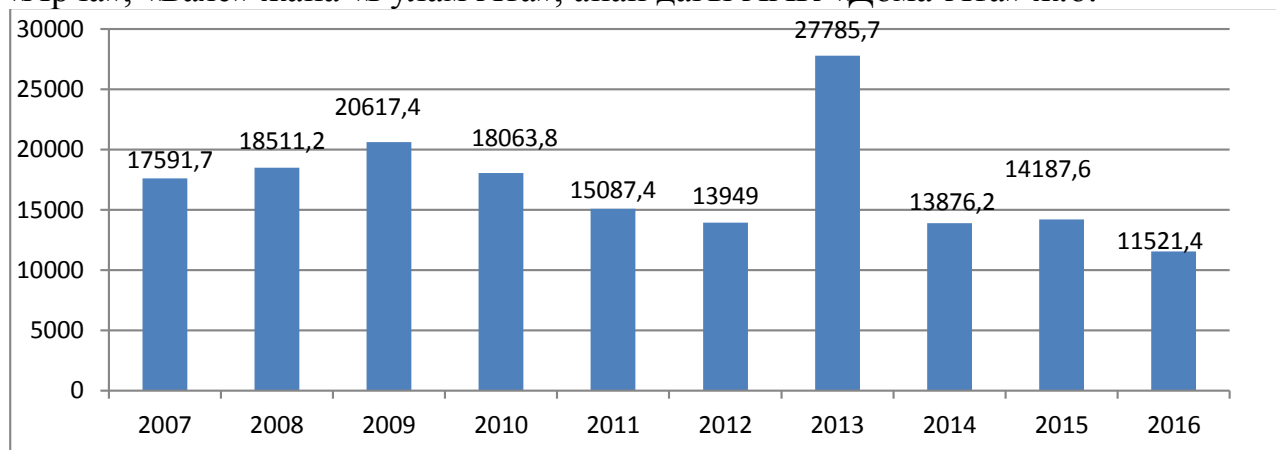
- заманбап жаңы малды союуучу эт цехтерин куруп аларды заманбап лабораториялар менен камсыздоо;

- тышкы жана ички инвесторлордун тармакка келүүсүнө жагымдуу жагдайды түзүү;

- жогорку кубаттагы азыркы талапка жооп бере турган химия биологиялык лабораторияны уюштуруу жана ишке салуу;

- ири көлөмдөгү буюртмаларды аткарууга жөндөмдүү экспортко багытталган ишканаларды мал багуу комплекстерди мамлекеттин эсебинен куруу жана ишке салуу.

Өсүмдүк майын чыгаруучулар булар негизинен төмөкү ишканалар: ЖЧК «Арча», «Баяс» жана «Гулам Ата», анан дагы ААК «Дома-Ата» ж.б.



Сүр. 10. Өсүмдүк майын өндүрүүнүн динамикасынын өзгөрүүсү 2007 жылдан 2016жылга чейин, тонна.

Булагы: Автодуку КР УСК нын 2018 ж. маалыматтары колдонулду.

2015-жылы өсүмдүк майын өндүрүү көлөмү 14187,6 тоннаны түздү 2014-жылга карата 13876,2 тоннаны түзгөн. Көрүнүп тургандай өсүмдүк майын өндүрүү көлөмүнүн өсүшү болуп саналат. Өндүрүлгөн таза өсүмдүк майы үлүшү 2,5% ды түзөт, мындан өлкөнүн ишканаларында заманбап жабдуулардын жоктугун көрсөтүп турат, ошондуктан, кайра иштетүүдө рафинациянын толук циклин колдонууга эч кандай мүмкүнчүлүк жок.

Кайра иштетүү өнөр жайынын өсүмдүк майы тармагынын өсүшүнө тоскоолдук кылган негизги проблемалары;

- заманбап ишканалардын жоктугу заманбап жабдуулар менен камсыз болбогондугу;

- өсүмдүк май алуу үчүн, кайра иштетүү үчүн чийки заттардын жетишсиздиги;

Учурдагы өндүрүштүк кубаттуулукту модернизациялоо жана жаңылоо зарылчылыгы менен бирге, өсүмдүк майын, маргаринди ж.б. продукцияны жаңы заманбап пакеттөө аппараттарын колдонуу жана иштеп чыгуу зарыл.

Өсүмдүк майын өндүрүшүнүн өсүү көлөмү бара-бара жогоруда аталган себептер менен төмөндөөдө. Өлкөдө салыштырмалуу туруктуу жагдай бар кездеги өндүрүштүн кескин өсүшү, 2013-жылы байкалган.

Өсүмдүк майын өндүрүү көлөмүнүн өзгөрүү динамикасы көрсөтүүсүнүн мүнөздөөчү сызыктын, 2013-жылы өндүрүштө болгон кескин өсүштү эске албаса, өндүрүш көлөмүнүн акырындык менен төмөндөшүн көрсөтүп турат. Алынган чекиттер аркылуу түздүктү колдонсок, тармакта эч кандай өсүү байкалбаганы көрүнөт.

Изилдөөнүн жүрүшүндө төмөнкү маселелер аныкталган; ишканалардын жумушунун туруксуздугу, тармактык көрсөткүчтөрдүн волатилдүүлүгү, негизги технологиялык жабдуулардын эскириши, тажрыйбалуу адистердин жетишсиздиги (техникалык, инженерлер), инвестициянын жетишсиздиги,

илимий ыкма менен жумушту уюштуруу жетишсиздиги, заманбап технологиялардын жоктугу, жагымдуу бизнес-чөйрөнү жоктугу, каржылык ресурстардын жеткиликтүү эместиги, техникалык байланыш каражаттарынын жетишсиздиги, тышкы ташуулардан импорттон көз карандылык. Ошол эле учурда, Кыргыз Республикасы бүгүнкү күндө өнүккөн өлкөнүн элементтери бар бир уникалдуу, кайталангыс мамлекет, ал эми ошол эле учурда, артта калган өлкө. Жалпы сабаттуулукка карабай, элде салыштырмалуу төмөн өнөр жай маданияты калыптанган, жогорку деңгээлдеги маданияттын, руханий дүйнөнүн ээси болгонуна карабай, коррупцияга жол берет. Кыргызстан, эгемендүүлүктүн күндөрү мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып койду, учурдагы өндүрүштүк кубаттуулукту сактай албай калды. Башка өлкөлөр эгемендигин учурунда болгон баш аламандыктан пайдаланып ишканалардын жаңы өндүрүш каражаттарын ташып кетишти. Мисалы: Өзбекстан металлдом баасында станокторду ташып кетишти, айрыкча, Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарынын, Россия Чүй жана Бишкек, Токмок шаарларындагы жабдыктарды жүктөп кетишти.

Төртүнчү бөлүмдө “Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын инновациялык жана инвестициялык өнүгүүсү” инновация менен инвестициянын Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайында болгон зарылчылыгы баяндалып, анын ролу максаты көрсөтүлгөн. Изилдөө иштеринин жүрүшүндө белгилүү болгон проблемаларды эки түрдөгү группага бөлсө болот; жеке, жеке индивидуалдык ыкмаларды талап кылган жана группалык коллективдик ыкманы талап кылган. Бул жерде системалык методологиянын ыкмаларын колдонбогондуктан натыйжасында эффективдүү эмес инновациялык тыянактарды жаралууда. Инновациядан жаатынан айырмаланып инвестиция жаатында алгылыктуу болбосо дагы ийгиликтер бар, бирок бул жетишкендиктер жетишсиз.

Кыргызстан Республикасынын кайра иштетүү өндүрүшү тез өнүгүп, революциялык темпте өндүрүштүн технологияларын алмаштырып жаткан, инновациялык активдүүлүккө ээ болгон тармак эмес, ошол себептүү өнөр жайда инновациялык активдүүлүк төмөн деп мүнөздөлөт. Кайра иштетүү тармагынын колдонуп жаткан инновациялардын көпчүлүгү, мындайча айтканда инновациялык активдүүлүк жаңы жабдыктарды сатып алуу менен өлчөнүп калды. Башкача айтканда инновациялык активдүүлүктүн көрсөткүчү катары, өнөр жайга сатылып алынган жаңы жабдыктардын баасынын көлөмү көрсөтүлүүдө. Бул маалыматтарга таянып инновациялык салымдардын кайтарымдуулугун карап көргөндө, эң эффективдуу инновациялык каржылоо бул жаңы заманбап өндүрүштүк машина, аппараттарды сатып алуу болуп саналат. Бул жаатта барган сайын инновациялык каржылоонун кайтарымдуулугун илимий иштерден илимпоздордун сунуштарынан алышыбыз керек.

Өнүккөн мамлекеттердеги ылдамдыктагы жана туруктуу инновациялык-технологиялык эволюция көптөгөн факторлордун бар болуусуна жана ошол факторлорду эффективдүү колдонуунун натыйжасында, ушул оң процесстерди камсыз кылуучу системанын куралышына түркү болуп, илимий иштелмелердин жана идеялардын турмушка ашыруу потенциалын экономиканы өстүрүү жана

адамдардын коомдогу жашоо шартынын сапатын арттыруу максатында колдонот.

Бул факторлордун катарына кирет [32]:

- илимий изилдөө жана иштеп чыгуу сферасынын потенциалы, фундаменталдык изилдөөлөрдү да камтыйт;
- приоритеттүү, негизделген илимий-технологиялык өнүгүүжана анын жаатында иштелип чыгылган сынчыл технологиялар топтомун түзүү;
- обилм берүү перспективаларын баалоо жана ири жаңы технологиялардын базарын калыптандыруу;
- заманбап уюштуруу формалары жана жаңы технологияларды иштеп чыгуу менен инновацияларды колдонууга ыңгайлуу шарт жаратуучу экономикалык механизмдерди колдонуу;
- Экономиканын өсүшүнө себеп боло турган жаңытехнологияларды иштеп чыгуучу инновацияларды колдоочу потенциал менен стимулдаштыруу керек.

Көпчүлүк учурда ишканалардын майда болбостон ири корпоративдик негизде түзүлгөн (бирикмелер, ассоциациялар, коомдор) инновациядагы ишмердүүлүккө шарт түзөт. Көптөгөн инновациялык ишканалар түзүлгөн корпоративдик бирикмелерге кирип кетет, инновациялык эмес ишканалардын үлүшү бул бирикмелерде көп деле үлүштү түзбөйт.

Бул бирикмелердин пайда болуусу же ирилешүүнүн пайдасы финансылык каржылоонун мүмкүнчүлүгүн түзүп, финансы каржаттарын бириктирип бири бирин колдоп туруу бирикменин баардык мүчөлөрүнүн кызыкчылыгына кирет, себеби алар өз мүлкү менен тобокелге барышат, ошол себептүү бирикменин ичиндеги финансы агымдарын оптималдаштырууда инновациялык процесстер да эске алынат, себеби инновациялык процесстер приоритеттик багыттарга кирет;

- кредиттерди алуудагы үнөмдөр, корпорацияга кирүү менен ири суммадагы кредиттерге мүмкүнчүлүктөр пайда болот финансылык абал калыптанат;
- изилдөө жана жаңы продуктылардын түрлөрүн иштеп чыгуу процесстерине каржынын азаят;
- продукция сатуу баазарындагы үлүшү өсөт.

Ошондуктан төмөндөгү суроолорго жооп алышыбыз керек:

- эл аралык стандарттардын талаптарына жооп берген атайын лабораторияларды түзүүнү тездетүү, жаныбарлардын жана өсүмдүктөрдүн сапатын аныктоочу жана продукциянын келип чыгуучу тастыктоочу сертификациялоону сапаттуу абалга алып келүү;
- логистикалык борборлорду түзүү;
- инвестициянын эсебинен кадрлардын сапатын арттыруу максатында окутуу, кайра иштетүү жаатында тажрыйба алмашууларды уюштуруу;
- кайра иштетүү өнөр жайына жеңилдетилген кредиттерди пайызы жагын, мөөнөтүн да эске алуу менен берүүнү колго алуу.

Кайра иштетүү ишканаларынын ишке жөндөмдүүлүгүн арттыруу өнүктүрүү дана конкуренттүүлүгүн жогорулатуу максатында мамлекет тарабынан субсидиялар каралып алар төмөнкү мүнөзгө ээ. Бул субсидиялар кайра иштетүү өнөр жайынын тармактрынын ишканаларына берилет. Субсидиялардын көлөмү

барган сайын өсүп барат 12 –сүрөттө көрсөтүлгөндөй, айыл чарбасын жалпы финансылуу каражаттарынын 2017 жылы - 25 %, 2018 жылы - 33 %, 2019 жылы - 40 % түзөт, ошону менен бирге 2021 жылга субсидиянын көлөмүн 50% чейин жеткирүү коздолуп жатат [124].

12 – таблица. Кыргызстан Республикасындагы чет элдик инвестициялардын жардамы менен иштеп жаткан кайра иштетүү ишканаларынын өндүрүштүк көрсөткүчтөрү.

| № | Көрсөткүчтөрдүн аталышы | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|----|--|--------|--------|--------|---------|--------|
| 1. | Тамак – аш өндүрүү, суусундуктар жана тамеки буюмдары, млн. сом | 6832,2 | 6964,2 | 8143,2 | 7607,7 | 7941,2 |
| 2. | Ун дан азыктарынан, миң. тонна | 69,4 | 57,5 | 140,8 | 93,9 | 53,8 |
| 3. | Макарондор начинкасы жок, жылуулук режимин колдонбогон, тонна | 3742,0 | 5679,7 | 7905,5 | 11714,7 | 5702,3 |
| 4. | Минералдык суулар газдалган, таттууланбаган жана ароматташтырбаган, миң. литр | 519,4 | 346,7 | 221,9 | 217,8 | 266,2 |
| 5. | Алкоголсуз ичимдиктер, млн. литр | 73,6 | 181,9 | 89,7 | 90,2 | 93,4 |
| 6. | Сигареттер, тамеки кошулган табак, же табактын кошулмасы, тамекиниалмашуучу кошулмалар менен, млн. даана | 1688,2 | 935,4 | 496,6 | - | - |

Булагы: КР УСК 2018 ж. маалыматы.

Кайра иштетүү өнөр жайынын ишканаларына инвестиция өнүгүү жана конкуренттүүлүк жаатында төмөнкү багыттарда бөлүнөт:

- ишкананын айланма активдерди инвестициялоо;
- инновациялык инвестициялоо;
- капиталдык салымдарды инвестициялоо.

Реалдуу инвестициялоонун бардык түрлөрүн колдонуу багытын тандоодо Кыргызстан Республикасы кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүн жана конкуренттүүлүгүн жогорулатуу багытына иштетүүнү максат кылууда, изилденип жаткан тема өлкө тандаган багыттар менен шайкеш келет. 10 сүрөттө көрүнүп тургандай тамак аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүү программасында чагылдырылган. Ошол себептүү ишканалардын менчик түрлөрүнүн ар кылдуулугуна карабастан бул реалдуу инвестиция тармактагы баардык ишкана бирдиктерин каржылоого жарактуу жана эффективдүү инвестиция саясатын жүргүзгөнгө мүмкүнчүлүк түзөт.

Реалдуу инвестициянын түрлөрүн тандоодо тармактын алдында турган чечүүгө зарыл болгон максаттардан көз каранды. Инвестиция тармак, товар же регионалдык диверсификациялануучу ишмердик багыты болуусу ыктымал (мисалы; өндүрүштө чыгарылып жаткан продукциянын көлөмүн өстүрүү аркылуу пайданы көбөйтүү), жаңы ресурсту, эмгекти үнөмдөөчү технологияларды киргизүү мүмкүнчүлүктөрүн (операциялык чыгымдарды бардык багытта кыскартуу), инвестициялык потенциалдын калыптануусунун кубаттуулугун арттыруу (капитал акча жана башка түрдө реалдуу инвестиция багыттарына салым кошууга кызыктырат) багытын колдойт.

Инвестициянын көбөйүп же төмөндөөсү мамлекетте стабилдүүлүк эместикти жаратат.

Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүн жана конкуренттүүлүгүнүн жогорулашын инвестициялоонун айырмасы бул жаатагы тармактык ишканалардын өзгөчө мүнөзгө ээ болушун шарттайт.

13 – таблица. Кыргызстан Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын чыгарган продукциясынын көлөмүнө салыштырмалуу чет элдик инвестицияладыколдонгон ишканалардын көлөмүнүн салыштырмалуу көрсөткүчтөрү, %.

| № | Көрсөткүчтөрдүн аталышы | 2012 | 2013 | 2014 | 2015 | 2016 |
|----|--|------|------|------|------|------|
| 1. | Ун дан азыктарынан | 18,8 | 13,2 | 31,6 | 34,4 | 20 |
| 2. | Макарондор начинкасы жок, жылуулук режимин колдонбогон, тонна | 25,4 | 56,9 | 59,9 | 73,1 | 53,6 |
| 3. | Минералдык суулар газдалган, таттууланбаган жана ароматташтырбаган, мин. литров | 2,0 | 2,0 | 0,5 | 0,6 | 0,8 |
| 4. | Алкоголсуз ичимдиктер, млн. литр | 86,5 | 92,8 | 87,8 | 88,5 | 86,3 |
| 5. | Сигареттер, тамеки кошулган табак, же табактын кошулмасы, тамекиниалмашуучу кошулмалар менен, млн. даана | 100 | 100 | 100 | - | - |

Булагы: КР УСК 2018ж– 116с.

Ишкананын реалдуу инвестициясын башкаруу деп, аны даярдоонун ыкмаларын жана принциптерин, баалоодогу жана ишке ашыруудагы эн эффективдүү реалдуу инвестициялык проектерди колдонуусун, өзүнүн инвестициялык багыттарын максатка ылайык ишке ашыруусун айтабыз.

14 – таблица. Инвестиция программасынан күткөн жыйынтык.

| № | Көрсөткүчтөрдүн аталышы | Прогноздор | |
|----|--|------------|---------|
| | | 2019 г. | 2021 г. |
| 1. | Өндүрүштүн проукциясынын ИДП дагы үлүшү, (в %) | 21 | 25 |
| 2. | Өндүрүш сферасында продукт чыгаруу, (в %) | 107.9 | 118.0 |
| 3. | Экспортко чыгарылууга багытталган продукциянын көлөмү, (в %) | 12 | 15 |
| 4. | Өндүрүштүн өнүгүүсүнүн натыйжасында жумуш орундарынын пайда болуусу, (в ед.) | 21000 | 10000 |

Булагы: КР УСК 2018ж. – 116с.

Талдоо жүргүзүү процессинде ишкананын өтүп кеткен убакыттардагы инвестициялык активдүүлүгү жана өткөн убакытта башталган, иштеп жаткан жана эми баштала турган инвестициялык проектердин жана программалардын абалы, жыйынтыкталуучу абалы бүтүрүү деңгээли бааланат.

Финансылуу көлөмү донорлордун, кызыктар тараптардын иш чараларынын программасынын негизинде кийинки мезгилге жалпы катышуучулардын оюн эске алуу менен талкуунун негизинде калыптанат 17-таблица.

Кыргызстан Республикасындагы реформалар абалдын стабилдүү эместигине байланыштуу, тышкы экономикалык жана экономиканын өнүгүүсүнө жолтоо болууда тышкы инвесторлор сарпталган салымдарды жоготуп коюу ыктымалдуулугунун жогору болуусунан этияттанып турушат. Инвестициянын төмөндөп кетүүсү Республикадагы катар реформалардын натыйжалуу болбой тургандыгынан, тобокелдин бар экендигинен болууда.

Инвестициялык жалпы климат республикадагы аркандай факторлардук өз ара катышуусунан калыптанат, алардын бири бирине болгон катышы инвестициялык чөйрөдөгү тобокелчиликтин жана пайда табуу деңгээлин көрсөтөт.

Инвестициялык климаттын негизги компоненттери деп төмөнкүлөрдү билебиз:

1. Өлкөдөгү саясий жана социалдык стабилдүүлүк;
2. Кызыктырган тармактын экономикасынын абалы жана келечеги;
3. Чарбалык жана налогдук законодуюлук;
4. Чет элдик инвестицияларга болгон мамиле жана шарт жана башка.

Көрүнүп тургандай акыркы он жылдыкта, кандайдыр бир мамлекет конкуренттүүлүк артыкчылыктарын жоготсо, четэлдик инвесторлор ал мамлекетти таштап кетишет себеби инвестициялык климаттын начарлашы кошулган салымдардын жоготуу коркунучуна алып келет. Инвесторлор өз акчаларын сыртка шарты жакшыраак инвестицияга жагымдуу жагдайды түзө алган мамлекеттерге алып чыгып кетишет.

Кыргызстан Республикасынын өкмөтү 26 января 2016 жылы № 25, коммерциялык банктарга 4832,5 млн. сомдук, 13246 республиканын чарбалык бирдиктерине кредит берди, ошол эле убакытта залог менен 4802,2 млн сомдук 12903 чарбалык бирдиктерге, жана залогун жок 30,3млн сомдук 343 чарбалык бирдиктерге кредит берилди.

Тармактар боюнча:

- өсүмдүк өстүрүүгө – 528,7 млн.сом;
- мал чарбачылыгына – 3778,3 млн.сом;
- агрокайра иштетүүгө – 525,5млн. сом.

2018 жылдан баштап максаттуу “Айыл чарбасын финансылоо- 5” программасынын адкагында 6% менен кайра иштетүү өндүрүшүнө акча бөлүнүп берилди, жана аны чарбаларга берүү каралууда.

Бешинчи бөлүмдө, “Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын негизги өнүгүү багыттары” изилдөөнүн жыйынтыгын карап чыгып, келечектеги прогноздук көрсөткүчтөрдү түзүү каралды. Кыргызстан Республикасынын кайра иштетүү өндүрүшүнүн перспективасындагы өнүгүү жана конкуренттүүлүктүн жогорулаш деңгээлин көрсөтүү каралган. Ошондой эле кайра иштетүү өнөр жайын мамлекет тарабынан канчалык деңгээлде жөнгө салуу каралгандыгы. Мамлекеттин курамында өнөр жайды жөнгө салуубоюнча көптөгөн кызматтардын болуусуна карабастан, ошол эле учурда бул катарда кайра иштетүү тармактарынын өсүшү боюнча жана конкуренттүүлүктүн жогорулатуу боюнча чечиле турган мамлекеттик деңгээлдеги маселелер арбын. Бирок, ар бир ишкана үчүн мамлекеттарабынан жооптуу кызматчынын болуусу зарыл. Мамлекеттик программаларды ишке ашыруу аркылуу өнөр жай ишканаларынын ишин көзөмөлдөө керек, ал программаларды таодоодо аткарылбаган себептердин үстүндө иштөөсү керек. Ар бир ишканада аткарылып жаткан процесстердин траекториясын көз алдында кармап, алардын конкуренттүүлүккө жөндөмдүүлүктүн жакшыртуу үчүн ишканалардын потенциалын көтөрүү максатында бириктирүү процесстерин жүргүзүп, алардын программаларды аткаруу кубаттуулугун арттыруу зарыл. Өнүгүүнү тездетүү үчүн бийликтин ар кайсы бутактарынын ирилештирүү жана иш багыттарын бир багытка жумшоо зарыл.

Приоритеттик багыттарды тандоодо рыноктун ар бир катышуучусу үчүн кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүшү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү сыяктуу өзүнүн приоритеттерин аныктоо керек. Кайра иштетүү өнөр-жайында

ишкердик чөйрөнүн катышуучулары болуп түз жана кыйыр түрдө: мамлекет, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары, каржы органдары, ишкерлер ж.б. эсептелет.

15 – таблица. Кайра иштетүү өнөр жайынын 225 жылга чейинки продукция чыгаруу көлөмүн 2003-2016 жж. көрсөткүчтөрүн колдонуп жасаган прогнозунун өсүүсүнүн көрсөткүчтөрү, млрд. сом.

| Көрсөткүчтөр | Жылдар | Чыгарылган продукция көлөмү, млрд. сом |
|---------------------------|--------|--|
| Иш жүзүндөгү көрсөткүчтөр | 2003 | 6,90 |
| | 2004 | 7,90 |
| | 2005 | 8,10 |
| | 2006 | 9,30 |
| | 2007 | 10,50 |
| | 2008 | 13,40 |
| | 2009 | 13,90 |
| | 2010 | 15,20 |
| | 2011 | 19,30 |
| | 2012 | 21,10 |
| | 2013 | 22,3 |
| | 2014 | 24,8 |
| | 2015 | 23,1 |
| | 2016 | 24,5 |
| | 2017 | 27,42747253 |
| | 2018 | 28,98637363 |
| Прогнозные Көрсөткүчтөр | 2019 | 30,54527473 |
| | 2020 | 32,10417582 |
| | 2021 | 33,66307692 |
| | 2022 | 35,22197802 |
| | 2023 | 36,78087912 |
| | 2025 | 39,89868132 |

Источник: Составлено автором.

Бул приоритеттүү багыттар Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүшү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгү үчүн абдан зарыл. Анткени азыркы мезгилде кайра иштетүү өнөр-жайынын өндүрүүчүлөрүнө колдоо көрсөтүү боюнча кыска мөөнөттүк, орто мөөнөттүк жана узак мөөнөттүк программалар жетишсиз.

15-таблицада көрсөтүлгөн көрсөткүчтөрдү колдонуп кош регрессиянын жардамы менен эки өзгөртмөнү колдонуп Y жана x , нарк бирдигинде көрсөтүлгөн өндүрүш көлөмүн убакыттан көз карандылыгынын формуласын түзөбүз жана динамикасын талдайбыз, өндүрүш көлөмү нарк менен (млрд. сом) убакыттан (год) көз каранды.

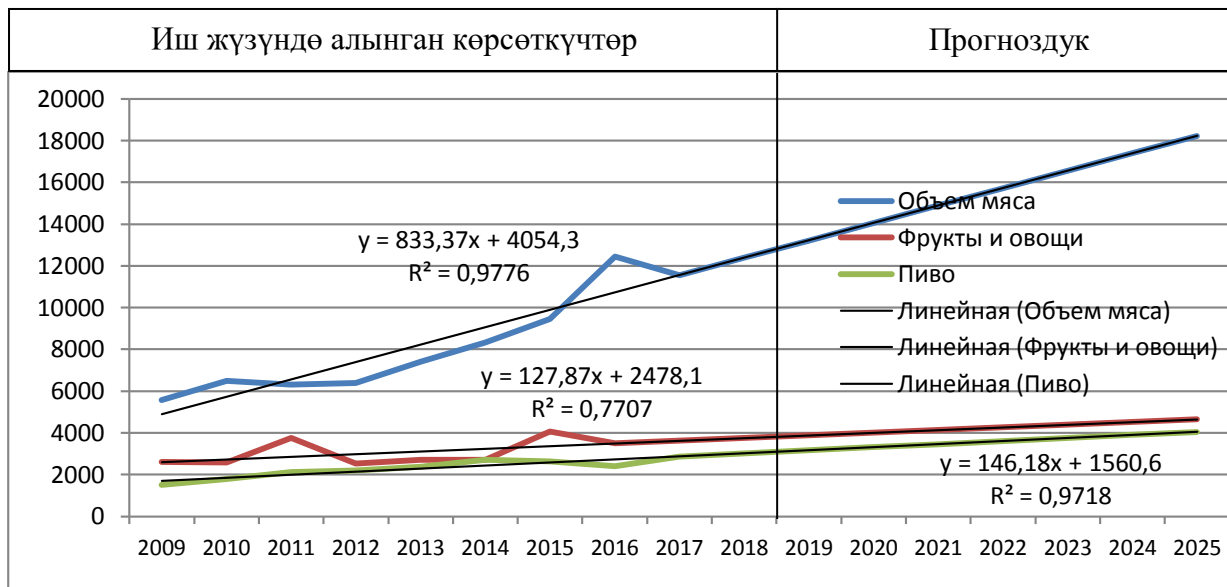
$$Y = f(x);$$

Где; Y – көз каранды өзгөртмө (жыйынтыктоочу белги);

x – көз карандысыз, түшүндүрүүчү өзгөртмө (беги фактор).

Биздин шартта маселени максаттуу чыгаруу үчүн, компьютердеги атайын программаларды колдондук бул системадагы мастер функций деген

Excel деги чыгаруу усулун колдонуп бир нече түрдөгү теңдемелердин жардамы менен иш жүзүндөгү көрсөткүчтөрдү колдонуп прогноздук жоопторду алдык, жана графиктин жардамы менен анын динамикасын дагы 2015 жылга чейинки тамак аш жана кайра иштетүү өнөр жайынын перспективасындагы көрсөткүчтөрүн алдык, бул математикалык моделдештирүүдө көбүнчө сызыктуу формулалар жакшы жыйынтыктарды беришти.



Сүр.12. Кайра иштетилген продукциянын негизги түрлөрү боюнча 225 жылга прогноз.

Булагы: КР УСК 2014-2016-2018 жж..

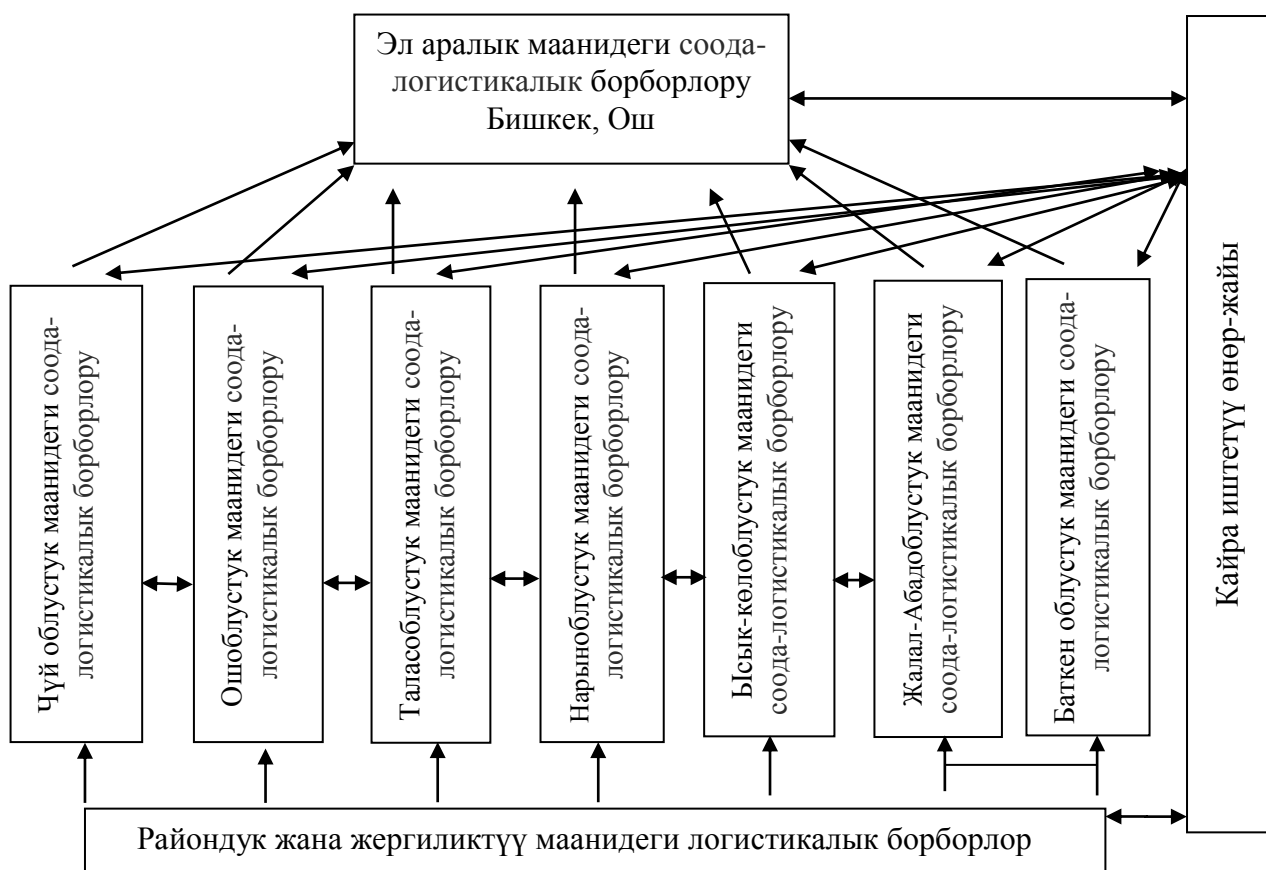
Кайра иштетүү өнөр жайынын өнүгүүсүндө жана конкуренттүүлүгүн жогорулатууда чарбалардын майдаланып кеткен шартында соода логистикалык борборлордун ролу чоң. Сүрөттөгү түзүлүш менен соода логистикалык борборлорун курууну сунуштайбыз сүр.18.

Республикада 2017-жылдын аягына карата 15 логистикалык борбор катталган. Изилдөөлөр логистикалык борборлор кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүүнүн эң маанилүү факторлорунун бири болуп саналат. Анткени кайра иштетүү өнөр-жайынын чийки зат базасынын чыңдалышынан жана баалардын туруктуу болушунан улам экспорттук мүмкүнчүлүктөр жогорулайт жана сактоодогу жоготуулар азаят, бул атаандаштык жөндөмдүүлүгүндө абдан маанилүү.

Ошондуктан экономиканы андан ары өнүктүрүүнүн приоритеттүү тармактарын аныктоодо өлкөнүн экономикасынын башка тармактарын да өнүктүрүү үчүн өбөлгө түзө тургандай тармактарды, башкача айтканда экономика үчүн локомотив кызматын аткарган тармактарды тандоо зарыл. Мындай тармактардын бири болуп Кыргыз Республикасында кайра иштетүү өнөр-жайынын эт тармагы эсептелиши мүмкүн. Ошондой эле сүт тармагы, жашылча-жемиштерди кайра иштетүү ж.б. болушу мүмкүн.

Өндүрүлгөн продукциянын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн негизин тармактын таасиринин, ордунун, өнүгүү багыттарынын илимий негизделген заманбап илим-изилдөө борборлору тарабынан изилдениши, ошондой эле терс

тенденцияларды өз убагында аныктоо үчүн заманбап лабораториялар менен камсыздалыштызот.

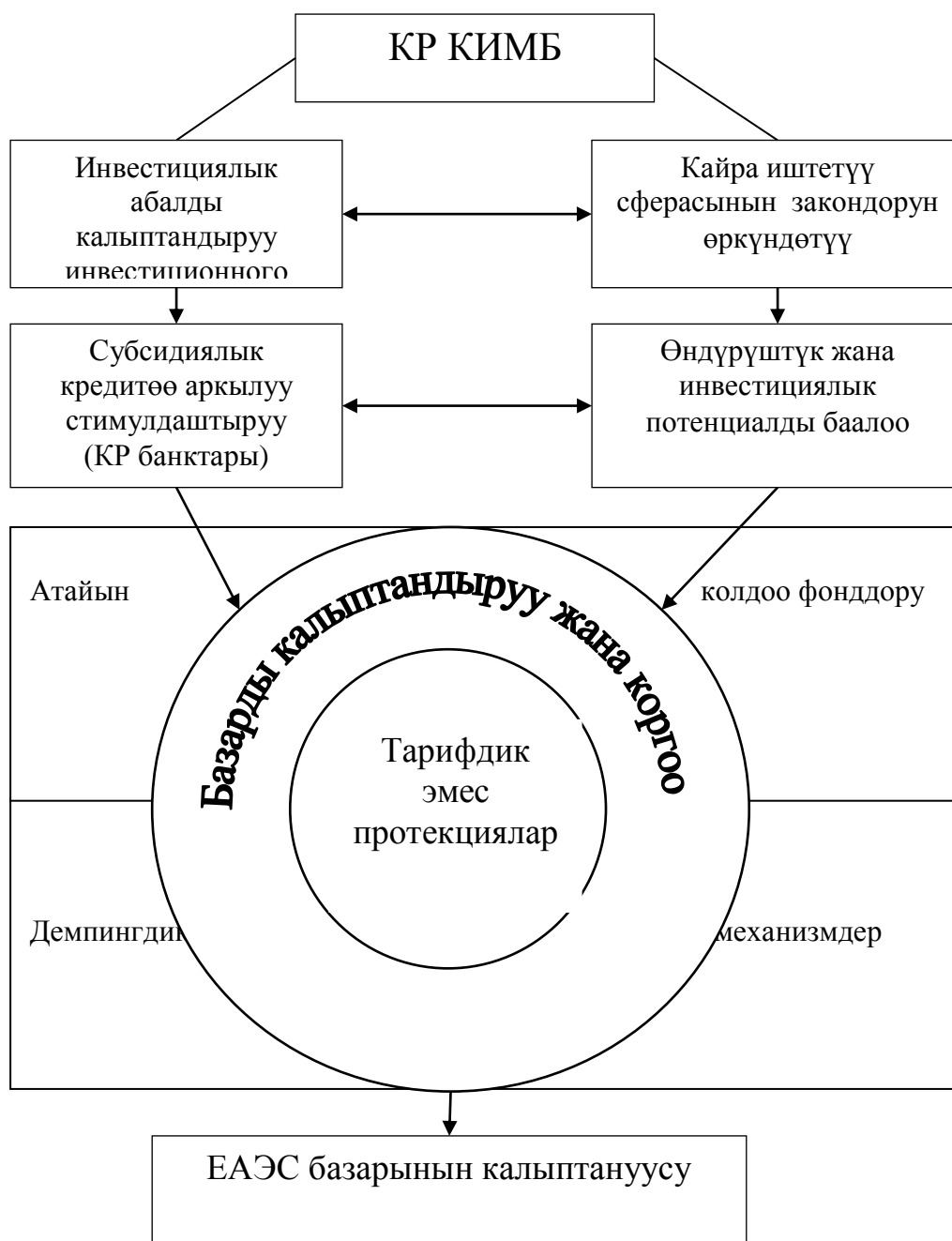


Сүр.13. Кыргыз республикасынын соода логистикалык борборлорунун курулуш системасы.

Булагы: Автордуку жеке изилдөөнүн негизинде.

2016-жылы мамлекет тарабынан татылган жогорулатуу максатында программа кабыл алынган, анда ички азык-түлүк жана чийки зат булактарынын стабилдүүлүгүнө, резерв фондунун белгилүү санына жетишүү үчүн кепилдиктер белгиленген. 2018-жылдын башына кайра иштетүү өндүрүшүнө 9000 ишкана тартылган (анын ичинен 95% чакан бизнес, кичи, орто жана ири ишканалар).

Ишти жазууда негизинен илимий-популярдуу журналдар, статистикалык маалыматтар, ошондой эле расмий документтер жана окуу куралдары, Кыргыз Республикасынын мыйзамдары жана нормативдик-юримикалык документтери, жарлыктары, өкмөттүн токтомдору, ошондой эле кайра иштетүү өнөр-жайы тармагынын, ишканаларынын документтери колдонулду. Адабияттардын анализи жана адабий сереби бул тармактын 90-жылдардан кийин изилденбегенин, өнөр-жайынын аталган тармагын илимий изилдөөлөр жана көрсөткүчтөрүнүн терең анализи жок экендигин көрсөттү. Өнөр-жай тармактарынын потенциалы иликтенген эмес жана статистикалык көрсөткүчтөрүнүн салыштырмалуу анализи жасалган эмес. Кайра иштетүү өнөр-жайынын абалына тиешелүү көңүл бөлүнбөй келет, ал эми берилген материалдар Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жайы тууралуу толук маалымат бере албайт.



Эскертүү: түзүлгөндүгү, автору

- Сүрөт. 17. Түзүмү мамлекеттик жөнгө салуу системасында башкаруу аркылуу жөнгө салуучу механизмдерди кайра иштетүү өнөр жай

Сүрөттө көрүнүп тургандай 17 сунушталган биз түзүмү биринчи кезекте төмөнкүдөй билдирди:

1. түзү, инвестициялык климатты, деп билдирет түзүү жагымдуу рыногун даяр продукциянын менен терең кайра иштетүү;

2. субсидиялоо механизмдери кредит буга чейин бизде иштейт, бирок азырынча деңгээлинде формалары берүү кыйла арзан кредиттерди, биз сунуштайбыз жиберүүгө бул насыялар, инновациялык иш-аракеттерди аркылуу

тобокелдиктерди баалоо системасы аркылуу форвардных контракттарды, анда болот прогнозироваться ценовые тобокелдиктер;

3. Баалоо өндүрүштүк жана инвестициялык потенциалын иштеп чыгууну кыйла реалдуу боюнча иш-чаралардын планын көлөмү кайра иштетилген продукция, анын ичинде өндүрүштүк потенциалын;

4. Атайын фонддорду түзүү колдоо сунуш мүнөзүндө болот бирок ошол эле учурда бул карайт системасына камсыздандыруу чейинки баа, жаратылыш, финансылык кыйынчылыктардан;

5. Аныктап алуу керек системасын демпингов, механизмдери аркылуу мамлекеттик сатып алуулар жана түзүүгө финансылык инструменттер жана озунун экспортоориентированную продукциясын тереңдетип кайра иштетүүнү эске алуу менен форсирование региондук рыногун.

Өзгөчөлүгү кайра иштетүү өнөр жай объекти катары, мамлекеттик жөнгө салуу болуп саналат, анда, бул айырмачылыкты жоюуга, анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн менен развитыми өлкөлөр немисливо жок натыйжалуу азык-түлүк мамлекеттин саясатын жигердүү колдоо көрсөтүү, айыл чарба жана машина куруу үчүн кайра иштетүү өнөр жай министрлиги, ошондой эле иш-чараларды кеңейтүү боюнча ички суроо-талаптын азыктарына керектөө.

ТЫЯНАКТАР

1. Кайра иштетүү өнөр-жайы азыркы мезгилде белгилүү шарттарда алгылыктуу өнүгүшү мүмкүн, мында аны максималдуу пайда алуу максатында өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн көтөрүүгө шыктандыруу башкы маселе болуп саналат, өнүгүүгө жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга умтулуу өндүрүлгөн продукциянын сапатын жакшыртууга, өздүк наркын азайтууга шарт түзөт. Изилдөөнүн жүрүшүндө кайра иштетүү түшүнүгүнүн маңызы кандайдыр-бир нерсени бөлөк бир нерсеге өзгөртүп түзүү катары аныкталды. Кайра иштетүү өнөр-жайынын мааниси бөлөк тармактын же бир нече бөлөк тармактардын чийки заттары өндүрүштүк ишмердүүлүк процессинде башка жаңы продуктуга айланат же өзгөртүлөт экендигин билдирет.

Көп функционалдуулук, комплекстүүлүк, көп аспекттүүлүк мүнөзү кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүүсүнүн сапатын аныктайт, аны болгон ресурстарды натыйжалуу пайдалануунун эсебинен туруктуу өнүгүүгө, жогорку атаандаштык жөндөмдүүлүгүнө ээ болууга жарамдуу система катары кароого мүмкүндүк берет.

2. Рынок экономикасынын шарттарында кайра иштетүү өнөр-жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу өнүгүү үчүн шарт түзүү менен өндүрүлгөн продукцияга болгон суроо-талаптын сөзсүз түрдө өнүгүшүнө алып келет. Өнүгүүнү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуунун теориялык жактан аныктоо көйгөйлөрү интеграциялануу зарылдыгын көрсөттү.

Азыркы мезгилдин өзгөчөлүгү кайра иштетүү өнөр-жайы өнүгүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жетиштүү резервдерге ээ экендигинде, ал үчүн Кыргыз Республикасынын тиешелүү өндүрүштүк саясатын иштеп чыгуу жана кайра иштетүү өнөр-жайынын субъектилеринин көзөмөлсүз өз ара байланыштарын кайра иштетүү өнөр-жайынын түзүмүн так аныктоо максатында пайдалануу зарыл.

3. Өндүрүштүк ишмердүүлүк экономикалык функцияларды жана мүмкүнчүлүктөрдү натыйжалуу пайдалануу менен атаандаштык жөндөмдүүлүктү өнүктүрүүгө жана жогорулатууга багытталган илимий, укуктук, уюштуруучулук, каржылык жана башка параметрлердин комплекси болуп саналган чөйрөдө ишке ашырылат. Бул багыттагы көйгөйлөрдү жоюу максатында чечимдерди иликтөө жана кабыл алуу үчүн рационалдуу ыкмалар менен методологиялар талап кылынат. Изилдөөдө рынокто калыптанган кырдаалды анык баалоо жана кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо үчүн методологиялык негиздөөлөр жүргүзүлдү. Ошондой эле каалаган натыйжаларга жетүү үчүн рынокко таасир тийгизүүнүн инструменттерин ачып көрсөтүү үчүн изилдөө иштеринин ыкмалары иликтенди. Анткени салымдардын натыйжалуу кайтарымы маанилүү болуп эсептелет.

4. Кайра иштетүү өнөр-жайынын ишканаларынын өнүгүүсүнүн жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулашынын темптери ресурстардын жетиштүүлүгүнөн жана аларды натыйжалуу пайдалануудан көз каранды. Рынок мамилелерине өткөндөн кийин жерлерди пайдалануу түшүмдүүлүктүн төмөндөшү, суу ресурстарын пайдалануунун төмөн натыйжалуулугу жана жерлердин механикалык түрдө трансформацияланышы менен коштолуп терс мүнөздөлүүдө. Бул кайра иштетүү өнөр-жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн төмөндөшүнө алып келип, анын өнүгүшүнө тоскоол болууда. Кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн жагымдуу шарттарды түзүү үчүн тармактын туруктуу өнүгүшүн уюштурууга жөндөмдүү кадрларды даярдоону жана окутууну жакшыртуу боюнча чараларды күчөтүү зарыл.

5. Изилдөөлөр Кыргыз Республикасынын улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык айыл чарба продукциясын кайра иштетүүнүн үлүшү абдан төмөн экендигин көрсөттү. Айыл чарба продукциясынын көп бөлүгү ошондой эле ташууда, сактоодо ж.б. жоготууга учурайт. Кайра иштетүү өнөр-жайынын азыркы мезгилге чейинки жана учурдагы абалынын анализикөйгөйлөр локалдуу эле эмес, системалуу да мүнөзгө ээ экендигин көрсөттү, ошондуктан азыркы, көйгөйлөрдү чечүү үчүн белгилүү кадамдар жасала баштаган мезгилде, дүйнөлүк экономикага интеграциялануунун жүрүшүндө адистешүү максатында приоритеттүү тармактарды жана кайра иштетүү өнөр-жайынын өнүгүшүн жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулашын камсыз кылуу үчүн рыноктун сегментин аныктоо жолу менен кайра иштетүү өнөр-жайын өнүктүрүүнүн жаңы сапаттык деңгээлине чыгуу үчүн иштиктүү багыттарды тандоо зарылдыгы бышып жетилди.

6. Кайра иштетүү өнөр-жайынын атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда инновациялык ишмердүүлүк чоң роль ойнойт. Инновациялардын ролу продукциянын эл үчүн жеткиликтүүлүгүн камсыз кылуу максатында жогорку сапатты жана ыңгайлуу бааны калыптандыруу үчүн колдонулган технологиялардын (даярдоо технологиясынын), техниканын деңгээли жана кайра иштетүүнүн тереңдиги менен аныкталат. Мында сериялуу өндүрүш–ийгиликтүү атаандаштуу максатында көп соода түйүндөрүндө төмөн баа менен сатуу лозунгун колдонуу зарыл. Таңгактоо жана

товардын көрүнүшүн жакшыртуу үчүн экологиялык жактан таза материалдарды колдонуу керек, анткени экономикасы өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасын эске алсак, кайра иштетүү өнөр-жайында өндүрүлгөн продукциянын сакталышы 25%дан 35%га чейин колдонулган таңгактын түрүнөн көз каранды болот.

7. Кыргыз Республикасынын экономикасынын өндүрүштүн өкүлдөрү үчүн арзан каржы каражаттарынын таңкыстыгы орун алган шарттарында инвестициялар өзгөчө мааниге ээ. Инвестицияларды импорттун ордун алмаштыруу маселесин чечүүгө багыттоо зарыл. Кайра иштетүү өнөр-жайынын продукциясынын рыногунун инфраструктурасынын элементтери такталды, инвестицияларды өнүгүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүктү жогорулатуу көйгөйлөрүн чечүү максатында пайдалануу үчүн экономикалык көрсөткүчтөрдүн элементтерине мүнөздөмө берилди.

8. Кайра иштетүү өнөр-жайынын 2003-жылдан 2016-жылга чейинки өнүгүшүн эске алуу менен аны 2025-жылга чейин өнүктүрүүнүн божомолу жасалды. Божомол жасоо үчүн регрессиялык теңдеме колдонулду, анын жардамында Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр-жайын үчүн жагымдуу шарттар аныкталды. Мындан тышкары продукция өндүрүүнүн айрым позицияларынын келечекке өнүгүүсүнүн натыйжалуу жолдору аныкталды. Калктын азык-түлүккө болгон муктаждыктарын толугураак канааттандыруу үчүн кайра иштетүү өнөр-жай тармактарынын ишмердүүлүгүнүн негизги багыттарынын, өндүрүштүн көлөмүнүн өсүшүнүн, атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулоо даражасынын, ошондой эле өндүрүлгөн продукциянын экспорту менен импортунун узак мөөнөттүк божомолу жасалды.

9. Өнөр-жайын өнүктүрүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрү көбүнчө анын тышкы атаандаштык артыкчылыктары, б.а. атаандашкүчтөрдүн улуттук деңгээлдеги аракеттерин шарттаган факторлор менен аныкталат. Жалпысынан ички суроо-талаптын шарттары кайра иштетүү өнөр-жай ишканаларын инновацияларга, өнүгүүгө жана муктаждыктарды алдын-ала көрө билүүгө шыктандырат. Калктын реалдуу кирешелери барган сайын улам көбөйүп баратат, бул төлөм жөндөмдүүлүгү менен бекемделген суроо-талаптын кеңейишине, анын жаңы сапаттык деңгээлге өтүшүнө алып келет.

Мамлекет салыктык, бюджеттик, кредиттик жана административдик чаралардын жардамында калктын кирешелерин кайра бөлүштүрүүнү ишке ашырат. Кирешелерди мамлекеттик жөнгө салуу жарандардын сатып алуу жөндөмдүүлүгүн жана сактоочулук потенциалын калыбына келтирүүнү көздөйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН ТЕМАСЫ БОЮНЧА ЖАРЫККА ЧЫККАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ

I. Статьи, опубликованные в зарубежных рецензируемых научных журналах (РИНЦ)

1. Айбашев, М.Ж. Особенности изменения экономических отношений и современные методы определения эффективности производства [Текст] / М.Ж. Айбашев // Электронное научно-практическое

издание «Экономика и социум». г.**Москва**.Выпуск № 6(19) декабрь 2015 Сайт: <http://www.iupr.ru>

2. Айбашев, М.Ж.Состояние производства и переработки фасоли в Кыргызской Республике[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**.2015 № 12-3, с.10-16

3.Айбашев, М.Ж.Факторы экономического развития КР. Приоритетные направления развития науки и образования[Текст]/М.Ж.Айбашев // Сборник материалов VIII Международной научной практической конференция. Чебоксары. 2015. № 12-3.С.294-298

4.Айбашев, М.Ж.Влияние развития перерабатывающей промышленности на количество потребляемого мяса[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**.2016 № 1-3, с.19-24

5.Айбашев, М.Ж.Теоретические основы развития мясоперерабатывающей промышленности Кыргызской республики[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**. 2016 № 2-3, с.10-13

6. Айбашев, М.Ж. Причины миграционных процессов Кыргызстана [Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**. 2016. № 2-3. С. 13-15.

7.Айбашев, М.Ж.Основные направления развития легкой промышленности Ошской области Кыргызской Республики[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**. 2016. № 3-2. С. 25-27.

8. Айбашев, М.Ж.Механизмы реализации возрождения промышленности Ошской области[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**. 2016. № 3-2. С. 27-30.

9. Айбашев, М.Ж.Пути повышения эффективности переработки фасоли в Кыргызской Республике[Текст]/М.Ж.Айбашев // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. г.**Москва**. 2016. № 5-2. С. 9-13.

10. Айбашев, М.Ж.Основные характеристики путей реформ Кыргызской Республики[Текст]/М.Ж.Айбашев // Международное научное издание «Современные фундаментальные и прикладные исследования» г.**Кисловодск**. №2(25) 2017 Часть 2.С.11-15

11. Айбашев, М.Ж.Роль предпринимательской инициативы в перерабатывающей промышленности[Текст]/М.Ж.Айбашев, А.О.Кожошев // Вестник филиала РГСУ г.Ош, № 14, Москва, изд. «Интернаука» 2016.

12. Айбашев, М.Ж.Человеческий капитал и его роль в Кыргызской республике [Текст]/ М.Ж.Айбашев // Вестник ОшГУ Серия гуманитарных наук. 2009 г. № 5. С. 56-59

13. Айбашев, М.Ж.Человеческий капитал и его значение в преодолении бедности[Текст]/М.Ж.Айбашев // Вестник ОшГУ Серия гуманитарных наук. 2010 г. № 1,2. С. 133-137

14. Айбашев, М.Ж.Основные причины миграции населения КР[Текст]/М.Ж.Айбашев // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования «Российский государственный социальный университет» в г. Ош Киргизской Республики. 2017. Т. 15. № 1. С. 18-22.

Айбашев Муратбек Жолдошевич “Кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүү жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрү” (Кыргыз Республикасынын мисалында) деген темадагы 08.00.05 - экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин доктору окумуштуу даражасын изденип алуу үчүн даярдаган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: кайра иштетүү өндүрүшү, товар продукциясынын базары, кайра иштетүү өндүрүш тармагы, тамак аш товары, өндүрүш ишканасынын ишмердүүлүгү, тамак аш жана кайра иштетүү өндүрүштөрү, айыл чарбасы, айыл чарба продукциясы, сырьё, полуфабрикаттар, даяр продукция, товарык продукция.

Изилдөө объектиси жана предмети: кайра иштетүү тармагы жана кайра иштетүү тармагынын ишканалары ошондой эле калкты кайра иштетүү тармагынын продукциясы менен касыздандыруу.

Изилдөөнүн максаты: Кайра иштетүү өндүрүшүнүн өнүгүүсүнүн жана атаандаштык жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу көйгөйлөрүн келечектеги ыкмалардын жардамы менен жөнгө салууда практикалык кеңештерди сунуштоо жана методологиялык, теоретикалык сунуштарын иштеп чыгуу.

Изилдөө ыкмалары: Экономико-статистикалык, экономико-математикалык, аналитикалык салыштыруу методдору, аналитикалык салыштырма ыкмасы, системалык жана ситуациялык анализ жана прогноздоо ыкмалары жана тыянакты негиздөө.

Алынган натыйжалар: Негизделген терең эт кайра иштетүү өнөр жай тармактарын өнүктүрүү багытын аныктоо үчүн, анын натыйжалуу өнүктүрүү жана атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, базар ички түзүмү натыйжалуу түзүмүн жакшыртуу боюнча практикалык сунуштарды иштеп чыгуу үчүн жыйынтыктарды жалпылоо жана соода-логистикалык борбор системасын түзүү үчүн шарттарды түзүү боюнча жасалган материалдар иштелип чыкты.

Пайдалануу жаражасы: Натыйжалары иш жүзүндө, ишканалардын кайра иштетүү өнөр жайы, мамлекеттик органдардын, өнөр жай рыногун кайра иштетүү катышуучуларынын сатууга продукты ишканалар чөйрөсүндө ичинде өнүгүүнүн көйгөйлөрүн чечүүдө жана кайра иштетүү өнөр жай атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, анын келечекте узак мөөнөттүү стратегиялык болжолунун даярдоого өнүгүү багыты колдонсо болот.

Колдонуу чөйрөсү: Чогултулган жана изилденген материалдар изилдөө, Кыргыз Республикасынын өнөр жай экономикадагы илимий тармактарын түзүүнүн бир бөлүгү болуп саналат жана тема боюнча илимий изилдөөлөрдү андан ары өнүктүрүү үчүн кызмат кыла алат. Изилдөө материалдары, айрыкча, сабактар, окуучулар, студенттер, адистер бул жана башка аймактарды окутууга окутуу материал катары колдонууга болот: "Кыргызстандын экономикасы", "Ишкана экономикасы", "Тармактык экономика" окуу-куралдарын жана окуу методикалык курал катары колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Айбашвеа Муратбека Жолдошевича на тему: **“Проблемы развития и повышения конкурентоспособности перерабатывающей промышленности (на примере Кыргызской Республики)”** на соискание учёной степени доктора экономических наук по специальности 08.00.05–экономика и управление народным хозяйством.

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, рынок товарной продукции, отрасли перерабатывающей промышленности, продовольственные товары, деятельность производственного предприятия, пищевая и перерабатывающая промышленности. Сельское хозяйство, продукция сельского хозяйства, сырье, полуфабрикаты, готовая продукция, товарная продукция.

Объект и предмет исследования: предприятия отраслей пищевой и перерабатывающей отрасли и удовлетворение населения продуктами перерабатывающей промышленности.

Цель исследования: разработка теоретических, методологических и практических рекомендаций по регулированию и определению перспективных способов решения проблем развития и повышения конкурентоспособности перерабатывающей промышленности.

Методы исследования: применены экономико-статистические, экономико-математические, аналитико-сопоставительные методы, системный и ситуационный анализ и методы прогнозирования и обоснованность выводов.

Полученные результаты: Основываясь глубоко изученным материалам сделаны обобщающие заключения для выработки практических рекомендаций в целях его эффективного развития и повышения конкурентоспособности, улучшения состояния эффективного строения инфраструктуры рынка, определив направления развития промышленности и создавая условия формированию структуры системы торгово логистических центров.

Рекомендации по использованию: Полученные результаты можно использовать на практике предприятий отраслей перерабатывающей промышленности, государственных учреждений, находящихся в сфере участников рынка товарной продукции предприятий, в подготовке его дальнейшего долгосрочного стратегического прогнозного направления развития.

Область применения: Собранные и изученные материалы исследования, являются частью формирования науки отраслей промышленности народного хозяйства Кыргызской Республики и могут послужить для дальнейшего развития научных разработок по данной теме. Материалы исследований могут быть использованы как учебный материал при обучении студентов, слушателей, специалистов данной и других направлений, особенно для дисциплин: «Экономика Кыргызстана», «Экономика предприятия», «Отраслевая экономика» и при подготовке учебных-пособий и методичек по учебным программам.

SUMMARY

thesis of Aybashev Muratbek Zholdoshevich on the theme: "Problems of development and improvement of competitiveness of the processing industry (on the example of the Kyrgyz Republic)" for a degree of the Doctor of Economics in specialty 08.00.05 - Economy and Management of the National Economy.

Keywords: processing industry, commodity market, processing industry, food products, production enterprise activity, food and processing industry. Agriculture, agricultural products, raw materials, semi-finished products, finished products, commodity products.

Object and subject of research: enterprises of food and processing industries and satisfaction of the population with products of processing industry.

The purpose of the study: development of theoretical, methodological and practical recommendations for regulating and determining promising ways to solve the problems of development and improve the competitiveness of the processing industry.

Research methods: economic-statistical, economic-mathematical, analytical-comparative methods, system and situational analysis and methods of forecasting and validity of conclusions are applied.

The obtained results: Based on the thoroughly studied materials, general conclusions were drawn to develop practical recommendations for the effective development and competitiveness improvement, improving the state of the effective structure of the market infrastructure, determining the direction of development of the meat industry in the processing industry and creating conditions for the formation of the structure of the system of trade logistics centers.

Recommendations for use: The obtained results can be used in practice by enterprises of processing industries, state institutions that are in the sphere of market participants of commodity products of enterprises in the processing industry, in addressing development problems and improving the competitiveness of the processing industry, and in preparing its further long-term strategic forecast direction of development. The use of practical and theoretical recommendations will help to create regulatory mechanisms for long-term indicators and conduct market analysis of marketable products.

Scope: Collected and studied research materials are part of the formation of science in the industries of the national economy of the Kyrgyz Republic and can serve to further the development of scientific developments on this topic. Research materials can be used as a teaching material for teaching students, students, specialists of this and other areas, especially for the disciplines: "Economy of Kyrgyzstan", "Economics of Enterprise", "Branch Economy", "Economics of Agriculture", "Economics of Food Industry", "Fundamentals of Entrepreneurship" and in the preparation of training manuals and methodologies for curricula.

Формат 60x84 1/16
Кагаз офсеттүү. Гарнитура «Times». Көлөмү 2,75 б.б.
Басуу офсеттүү. Нускасы 120 даана.
«Аракет-принт» типографиясында чыгарылган.

